

**ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΕΦΑΡΜΟΣΜΕΝΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ**

**ΤΜΗΜΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ**

ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΚΑΙ ΘΕΣΜΟΙ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

ΝΕΡΟΥ

Ελένη Γεωργίου Παππά

Επιβλέπων: Επίκουρος Καθηγητής, Πασχάλης Αρβανιτίδης

Βόλος, 2018

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΔΗΛΩΣΗ

Βεβαιώνω ότι είμαι συγγραφέας αυτής της διπλωματικής εργασίας και ότι κάθε βοήθεια την οποία είχα κατά την προετοιμασία της είναι πλήρως αναγνωρισμένη και αναφέρεται στη διπλωματική εργασία. Επίσης, αναφέρω όλες τις πηγές από τις οποίες έκανα χρήση δεδομένων, ιδεών ή λέξεων, είτε αυτές αναφέρονται ακριβώς όπως είναι, είτε παραφρασμένες. Ακόμη, βεβαιώνω ότι αυτή η πτυχιακή εργασία προετοιμάστηκε από εμένα την ίδια ειδικά για τις απαιτήσεις του προγράμματος μεταπτυχιακών σπουδών στην Εφαρμοσμένη Οικονομική του Τμήματος Οικονομικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας.

Παπά Ελένη, Βόλος, Ιανουάριος 2018

Ευχαριστίες

Θα ήθελα να ευχαριστήσω πολύ τον επιβλέποντα Επίκουρο Καθηγητή Πασχάλη Αρβανιτίδη για τη βοήθειά του, το ενδιαφέρον του, την υποστήριξή του, τη συνέπειά του και την ευγένειά του κατά τη διάρκεια της εκπόνησης της διπλωματικής μου εργασίας.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τον σύζυγό μου και τα παιδιά μου που για άλλη μια φορά με στήριξαν για να φτάσω στον στόχο μου. Τους ευχαριστώ ειλικρινά για την κατανόηση, την υπομονή, την υποστήριξη και την αγάπη που έδειξαν κατά τη διάρκεια της φοίτησής μου.

“You can’t have a free society without private property”

Milton Friedman

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

1^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Εισαγωγή 10

2^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ: ΤΟ ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΩΝ ΠΕΡΙΟΥΣΙΑΚΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ

Εισαγωγή 12

2.1 Έννοια των θεσμών 12

2.1.2 Είδη θεσμών 13

2.2 Η έννοια της ιδιοκτησίας/περιουσίας 13

2.2.1 Συστατικά στοιχεία της περιουσίας 14

2.2.2 Τα είδη της περιουσίας 15

2.2.3 Πλεονεκτήματα της ιδιωτικής περιουσίας 16

2.2.4 Μειονεκτήματα της ιδιωτικής περιουσίας 17

2.3 Η έννοια των περιουσιακών δικαιωμάτων 18

2.3.1 Τα χαρακτηριστικά των περιουσιακών δικαιωμάτων 19

2.3.2 Η δομή των περιουσιακών δικαιωμάτων 20

2.3.3 Αποδυνάμωση των περιουσιακών δικαιωμάτων 21

2.3.4 Περιουσιακά δικαιώματα και οικονομική ανάπτυξη 23

2.4 Συμπεράσματα 24

3^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ: ΠΟΛΙΤΕΙΑΚΟΙ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΟΙ ΘΕΣΜΟΙ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ

Εισαγωγή 26

3.1 Το ρωμαϊκό υπόβαθρο της νέας αυτοκρατορίας 26

3.2 Η φυσιογνωμία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας 27

3.3 Το πολιτειακό σύστημα 28

3.4 Η προέλευση της αυτοκρατορικής εξουσίας 30

3.5 Οι σχέσεις του αυτοκράτορα με τους νόμους 30

3.6 Η σύγκλητος 31

3.7 Ο στρατός 34

3.8 Ο λαός 34

3.9 Συμπεράσματα 35

4^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ: ΤΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ

Εισαγωγή 37

4.1 Ο χαρακτήρας και η διάρθρωση της βυζαντινής κοινωνίας 37

4.2 Η δομή της «βυζαντινής φεουδαρχίας»	42
4.3 Συμπεράσματα	43
5^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ: ΓΗ ΚΑΙ ΠΕΡΙΟΥΣΙΑΚΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΤΗΣ ΎΣΤΕΡΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ	
Εισαγωγή	45
5.1 Χρονολογικό πλαίσιο της βυζαντινής αυτοκρατορίας και η έγγεια ιδιοκτησία	45
5.2 Κατηγορίες και θεσμοί γης	48
5.2.1 Ο αγροτικός κλήρος	48
5.2.2 Τα θέματα	49
5.2.3 Το χωριό	49
5.2.4 Η πρόνοια	50
5.3 Η κοινωνική οργάνωση της παραγωγής	52
5.4 Η μεγάλη ιδιοκτησία	53
5.5 Οι πρόσοδοι της μεγάλης ιδιοκτησίας	53
5.6 Μέτρα υπέρ των φτωχών που αφορούν στην έγγειο περιουσία	55
5.6.1 Εκχώρηση γης σε μικρούς αγρότες από το κράτος	55
5.6.2 Νόμοι υπέρ των φτωχών που αφορούν στην έγγειο περιουσία	56
5.7 Περιουσιακά Δικαιώματα	59
5.7.1 Τα περιουσιακά δικαιώματα των μεγαλογαιοκτημόνων	59
5.7.2 Τα περιουσιακά δικαιώματα των παροίκων-αγροτών, των στρατιωτών-αγροτών και των ανεξάρτητων αγροτών	62
5.8 Τα περιουσιακά δικαιώματα της βυζαντινής γυναίκας	66
5.9 Συμπεράσματα	69
6^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ	
Συμπεράσματα	73
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	77

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα εργασία μελετά τη δομή και τα χαρακτηριστικά της έγγειας περιουσίας στην Ύστερη Βυζαντινή περίοδο, αναλύοντας τους θεσμούς, τους παίκτες και το πλαίσιο (πολιτικό, κοινωνικό, οικονομικό) μέσα στο οποίο αυτή αναπτύσσεται και λειτουργεί. Για την κατανόηση των παραπάνω η εργασία στηρίζεται σε σύγχρονες έννοιες της θεσμικής οικονομικής ανάλυσης, όπως αυτή των περιουσιακών δικαιωμάτων (property rights) και του θεσμικού πλαισίου (institutional framework) μέσω του οποίου τα έγγεια δικαιώματα ορίζονται ως δέσμη διακριτών δικαιωμάτων, αποδίδονται στους οικονομικούς παίκτες και επιβάλλονται αξιόπιστα από το κράτος προς κάθε ενδιαφερόμενο μέρος.

Πιο συγκεκριμένα, η εργασία προσπαθεί να συστηματοποιήσει την υπάρχουσα γνώση αναφορικά με την έγγεια ιδιοκτησία στο ύστερο Βυζάντιο, καταγράφοντας τα χαρακτηριστικά των περιουσιακών δικαιωμάτων των μεγάλων και των μικρών ιδιοκτητών γης, περιγράφοντας τους θεσμούς που τη διέπουν, και τα μέτρα που λαμβάνονται με νόμους για να προστατέψουν τα περιουσιακά δικαιώματα και να διασφαλίσουν την οικονομική ανάπτυξη, τη βιωσιμότητα και τις εσωτερικές ισορροπίες της αυτοκρατορίας. Η εργασία τελειώνει καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι η έγγεις ιδιοκτησία αποτελεί βασικό περιουσιακό δικαίωμα του βυζαντινού πολίτη, όμως οι μηχανισμοί επιβολής και ελέγχου των δικαιωμάτων αυτών άλλοτε λειτουργούν και άλλοτε χαλαρώνουν ανάλογα με την κατάσταση στην οποία βρίσκεται το κράτος (π.χ. σε εμπόλεμη κατάσταση), τη δύναμη των ισχυρών αλλά και τη θέληση του κάθε αυτοκράτορα να τους επιβάλει.

Λέξεις κλειδιά: Βυζαντινή αυτοκρατορία, θεσμοί, περιουσιακά δικαιώματα, ιδιοκτήτες γης.

ABSTRACT

This paper studies the structure and the characteristics of the land property in the Late Byzantine period, by analyzing the institutions, the players and the context (political, social, economic) within which it develops and functions. For better understanding of the above, the work is based on modern concepts of institutional economic analysis, such as property rights and the institutional framework through which land rights are defined as a set of distinct rights, are attributed to economic players and are credibly imposed by the State on any interested party.

More specifically, this work attempts to organize the existing knowledge of land ownership in the late Byzantine by recording the characteristics of the property rights of large and small landowners, describing the institutions that rule and govern it, and highlighting the measures taken by laws to protect property rights and to ensure the economic development, sustainability and the socio-political balance of the empire. The work concludes pointing out that land ownership is a basic property right of the Byzantine citizen, but the mechanisms for enforcing and controlling these rights sometimes work and sometimes relax depending on the state of the empire (e.g. in a state of war), the power of the high class, and the will of each emperor to impose controls and restrictions.

Keywords: Byzantine Empire, institutions, property rights, landowners.

1ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η έγγεια περιουσία αποτελεί θεμελιώδες στοιχείο της οικονομικής ζωής και έναν από τους σημαντικότερους θεσμούς της οικονομίας και της κοινωνίας γενικότερα. Ωστόσο, δεν αποτελεί κάτι νέο. Υπάρχει και αναφέρεται στις ιστορικές πηγές χιλιάδες χρόνια πριν και πλαισιώνεται από κανόνες, αρχικά άτυπους και στη συνέχεια τυπικούς, οι οποίοι δημιουργούνται, αλλάζουν και προσαρμόζονται σε κάθε κοινωνία προκειμένου να ανταποκριθούν στις ανάγκες της. Παράλληλα συμβάλει στην οικονομική ανάπτυξη των κοινωνιών καθώς δίνει κίνητρο για εργασία και για αναζήτηση των βέλτιστων χρήσεων των πόρων.

Σκοπός αυτής της εργασίας είναι να ρίξει φως στη δομή και τα χαρακτηριστικά της έγγειας περιουσίας στην Ύστερη βυζαντινή εποχή, μελετώντας τους θεσμούς, τους παίκτες και το πλαίσιο (πολιτικό, κοινωνικό, οικονομικό) μέσα στο οποίο αυτή αναπτύσσεται και λειτουργεί. Βασικές έννοιες για την κατανόηση των παραπάνω είναι η έννοια των περιουσιακών δικαιωμάτων (property rights), που αποτελούν μια δέσμη δικαιωμάτων και υποχρεώσεων που ρυθμίζουν τη χρήση, αλλαγή της μορφής, εκμετάλλευση και μεταβίβαση της έγγειας ιδιοκτησίας, και φυσικά του θεσμικού πλαισίου της βυζαντινής αυτοκρατορίας μέσω του οποίου τα παραπάνω ορίζονται ως διακριτά δικαιώματα, αποδίδονται στους δρώντες και επιβάλλονται αξιόπιστα σε κάθε ενδιαφερόμενο μέρος.

Φυσικά υπάρχουν αρκετές μελέτες που αναλύουν το θεσμικό και οικονομικό σύστημα ιδιοκτησίας του Βυζαντίου, αλλά η παρούσα εργασία προέκυψε από την ανάγκη για συστηματοποιημένη καταγραφή πληροφοριών πάνω στα περιουσιακά δικαιώματα των μεγάλων και μικρών ιδιοκτητών γης της Ύστερης βυζαντινής περιόδου και ανάλυσής τους στην βάση των σύγχρονων οικονομικών εννοιών των περιουσιακών δικαιωμάτων και του θεσμικού πλαισίου.

Οι πηγές που υπάρχουν γι' αυτήν την περίοδο που μας απασχολεί είναι αρκετές και η εργασία στηρίζεται σε πληροφορίες που προκύπτουν από την έρευνα σύγχρονων ιστορικών που θέλησαν να αποτυπώσουν την ιστορία και την εικόνα της βυζαντινής εποχής. Η εργασία αναπτύσσεται σε έξι κεφάλαια με την εξής δομή:

Το πρώτο κεφάλαιο περιέχει εισαγωγικά στοιχεία τα οποία προετοιμάζουν τον αναγνώστη για το περιεχόμενο της εργασίας. Στη συνέχεια περιγράφει το σκοπό της εργασίας και διάρθρωσή της.

Το δεύτερο κεφάλαιο περιλαμβάνει το θεωρητικό πλαίσιο των περιουσιακών δικαιωμάτων. Αρχικά ορίζει την έννοια του θεσμού, τα είδη και στη συνέχεια αναπτύσσει βασικά στοιχεία της θεωρίας της περιουσίας και των περιουσιακών δικαιωμάτων.

Το τρίτο κεφάλαιο, παρουσιάζει τους πολιτειακούς και πολιτικούς θεσμούς της βυζαντινής αυτοκρατορίας παρουσιάζοντας αρχικά το ρωμαϊκό υπόβαθρό της και τη φυσιολογία της, τη σχέση του αυτοκράτορα με τους νόμους, τη σύγκλητο, τον στρατό και το λαό.

Το τέταρτο κεφάλαιο παρουσιάζει τον χαρακτήρα και τη διάρθρωση της Βυζαντινής κοινωνίας σε κοινωνικές τάξεις και παρουσιάζει τη δομή της «βυζαντινής φεουδαρχίας».

Το πέμπτο κεφάλαιο ορίζει το χρονολογικό πλαίσιο της βυζαντινής αυτοκρατορίας, κάνει μια μικρή περιγραφή της Πρώιμης και της Μέσης βυζαντινής περιόδου κυρίως σε σχέση με την έγγεια ιδιοκτησία, προκειμένου να γίνει ομαλή η εισαγωγή του αναγνώστη στην Ύστερη περίοδο. Στη συνέχεια ασχολείται με τις κατηγορίες και τους θεσμούς της γης που ισχύουν στην Ύστερη βυζαντινή περίοδο και έπειτα περιγράφει την κοινωνική οργάνωση της παραγωγής, την μεγάλη ιδιοκτησία της εποχής και τις προσόδους της μεγάλης ιδιοκτησίας. Παραθέτει τα μέτρα που πάρθηκαν από την αυτοκρατορία υπέρ των αδυνάτων και καταλήγει στη σημαντικότερη ενότητα της εργασίας τα περιουσιακά δικαιώματα της μεγάλης και της μικρής ιδιοκτησίας.

Το έκτο κεφάλαιο αποτελεί το κλείσιμο της εργασίας και περιλαμβάνει τα σημαντικότερα συμπεράσματα που προκύπτουν μέσα από τα κεφάλαια.

2ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΤΟ ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΩΝ ΠΕΡΙΟΥΣΙΑΚΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ

Εισαγωγή

Σε αυτό το κεφάλαιο παρουσιάζεται το θεωρητικό πλαίσιο που διέπει την εργασία. Αρχικά συζητούμε την έννοια των θεσμών και στη συνέχεια κάνουμε διάκριση ανάμεσα στα δύο βασικά είδη θεσμών. Στη συνέχεια εξηγούμε την έννοια της ιδιοκτησίας που με την ευρεία έννοιά της ταυτίζεται με τον όρο περιουσία. Περιγράφουμε τα συστατικά στοιχεία της περιουσίας, τα είδη, καθώς και τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα. Έπειτα προχωρούμε στην έννοια των περιουσιακών δικαιωμάτων, περιγράφουμε τα χαρακτηριστικά τους και τη δομή τους, την αποδυνάμωσή τους όταν αυτά περνούν στην κατοχή πολλών και την σημασία τους στην οικονομική ανάπτυξη. Στο τέλος τους κεφαλαίου συνοψίζονται τα συμπεράσματα.

2.1 Έννοια των θεσμών

Οι θεσμοί είναι πλέγματα κανόνων οι οποίοι συντονίζουν τις ανθρώπινες δραστηριότητες (North, 1990). Σύμφωνα με τον Γέμτο (2001), η ισχύς τους είναι διαχρονική και στηρίζεται σε μηχανισμούς κοινωνικού ελέγχου που διαμορφώνουν την ανθρώπινη συμπεριφορά και δίνουν λύσεις στις συγκρούσεις και στις διαφορές που προκύπτουν καθημερινά μεταξύ των ανθρώπων. Κατέχουν δηλαδή συντονιστικό ρόλο και λειτουργούν ως εργαλεία δημιουργίας και συντήρησης της κοινωνικής τάξης και άσκησης κοινωνικού ελέγχου. Έτσι, τα κοινωνικά αυτά δημιουργήματα προσεγγίζονται και ως αυτοφυή δημιουργήματα της κοινωνικής ζωής που αξιοποιούν τη γνώση της κοινωνίας για την αντιμετώπιση προβλημάτων που προκύπτουν μέσα από τη συμβίωση χωρίς να χρειάζεται ο έλεγχος και η παρουσία ενός κεντρικού φορέα. Ορίζουν τους κανόνες του κοινωνικού παιχνιδιού που εφαρμόζουν οι κοινωνικές ομάδες προκειμένου να εξασφαλίζουν μια λογική συνεργασία μεταξύ τους. Τέλος, οι θεσμοί, συντονίζοντας τις ανθρώπινες αλληλεπιδράσεις, αυξάνουν την ευημερία σε υψηλότερο επίπεδο σε σχέση με εκείνο που θα προσέφερε η κοινωνικά ασυντόνιστη δράση του ανθρώπου (Γέμτος, 2001).

2.1.2 Είδη θεσμών

Κατά τον Γέμτο (2001), οι θεσμοί μπορεί να είναι προσχεδιασμένοι, να είναι δηλαδή προϊόντα συλλογικών αποφάσεων και συλλογικής δράσης, ή να είναι αποτελέσματα κοινωνικών διαδράσεων που δημιουργήθηκαν αυθόρμητα. Πολλοί σημαντικοί θεσμοί είναι πολύ συχνά αποτελέσματα αυθόρμητης ανθρώπινης δράσης αλλά υπάρχουν όμως και σημαντικοί θεσμοί που διαμορφώνονται μέσα από τη συνειδητή συλλογική δράση. Η επιλογή των κανόνων γίνεται μέσα από συλλογικές αποφάσεις που αναγνωρίζουν ότι τα κοινωνικά προβλήματα λύνονται με τον καλύτερο δυνατό τρόπο μέσα από ορθολογικές ρυθμίσεις.

Μια άλλη κατηγοριοποίηση διακρίνει τους θεσμούς σε τυπικούς και άτυπους. Οι τυπικοί θεσμοί διαμορφώνονται και επιβάλλονται από το κράτος και περιλαμβάνουν κανόνες που ρυθμίζουν το πολιτικό, το οικονομικό και το δικαϊκό σύστημα που διέπει ένα κράτος. Από την άλλη πλευρά οι άτυποι κανόνες διαμορφώνονται και επιβάλλονται όχι από το κράτος αλλά από την κοινωνία και σύμφωνα με τον Rejonich (1995) αφορούν ένα σύνολο προτύπων συμπεριφοράς και κοινωνικών αξιών που συνθέτουν την κουλτούρα ενός λαού. Οι άτυποι θεσμοί σύμφωνα με τον Γέμτο (2001) κατηγοριοποιούνται σε κοινωνικές συμβάσεις, ηθικούς κανόνες, και κοινωνικά ήθη.

Στους τυπικούς κανόνες ανήκουν οι κανόνες που διαμορφώνονται από το κράτος και το δίκαιο καθώς η κοινωνική εξέλιξη και η δημιουργία μεγάλων και απρόσωπων κοινωνιών επέβαλε την ανάγκη δημιουργίας ενός οργανωμένου πλαισίου ελέγχου και επιβολής κανόνων και κυρώσεων με σκοπό την επίλυση των περίπλοκων και σύνθετων κοινωνικών προβλημάτων που προκύπτουν.

2.2 Η έννοια της ιδιοκτησίας/περιουσίας

Σύμφωνα με τον Pujari (2017), η ιδιοκτησία αποτελεί θεμελιώδες στοιχείο της οικονομικής ζωής και έναν από τους σημαντικότερους θεσμούς της οικονομίας και της κοινωνίας γενικότερα. Από τις απαρχές της ιστορίας ο θεσμός αυτός έχει γίνει αποδεκτός και αναγνωρίσιμος παρόλο που παρουσιάζεται σε διάφορες μορφές.

Αν και η λέξη ιδιοκτησία χρησιμοποιείται με διάφορες έννοιες, στην παρούσα εργασία γίνεται αντιληπτή ως ένα σύνολο δικαιωμάτων σε πόρους ή αγαθά που αποδίδονται είτε σε μεμονωμένα άτομα είτε σε ομάδες ατόμων. Τα δικαιώματα αυτά, που ονομάζονται περιουσιακά δικαιώματα, επιτρέπουν στους ιδιοκτήτες την κατοχή, χρήση, αλλαγή της μορφής και μεταβίβαση των αγαθών όπως αυτοί επιθυμούν. Ωστόσο, η ιδιοκτησία και τα περιουσιακά δικαιώματα που τη διασφαλίζουν ρυθμίζεται τόσο από το θεσμικό πλαίσιο του κράτους όσο και από τους άτυπους θεσμούς και τα έθιμα μιας κοινωνίας.

Η ιδιοκτησία αναφέρεται σε πράγματα που μπορεί να είναι είτε απτά είτε άυλα. Μεταξύ των απτών πραγμάτων πάνω στα οποία μπορεί να έχει κάποιος ιδιοκτησία είναι η γη, τα ορυχεία, τα σπίτια και τα κτίρια γενικότερα, δρόμοι και υδροφόροι ορίζοντες, έπιπλα, εργαλεία, ρουχισμός, κάθε είδους μεταφορικά μέσα, κοσμήματα και πρώτες ύλες. Μεταξύ των άυλων πραγμάτων που μπορεί να έχει κάποιος ιδιοκτησία είναι τα ονόματα, εμπορικά σήματα, πρόσβαση στην αγορά, πνευματικά και καλλιτεχνικά προϊόντα όπως βιβλία, μουσική κ.α..

Σύμφωνα με τον Demsetz (1966), βασικό στοιχείο της ιδιοκτησίας είναι ότι τα άτομα έχουν τον έλεγχο των πόρων (συμπεριλαμβανομένων και των ιδεών) και αυτό το δικαίωμα μπορεί να πουληθεί και να μεταβιβαστεί. Όμως για να έχουν τα περιουσιακά δικαιώματα αξία θα πρέπει να προστατεύονται από τον κρατικό ελεγκτικό μηχανισμό.

2.2.1 Συστατικά στοιχεία της περιουσίας

Ένα περιουσιακό δικαίωμα είναι η αποκλειστική εξουσία που καθορίζει πως ένας πόρος χρησιμοποιείται και κατά πόσο ο πόρος αυτός είναι ιδιοκτησία του κράτους ή ενός ιδιώτη. Η κοινωνία εγκρίνει τα δικαιώματα ενός ιδιοκτήτη πάνω στην περιουσία του μέσω της νομοθεσίας και της δύναμης επιβολής που διαθέτει το κράτος. (Alchian, 2017).

Το αποκλειστικό δικαίωμα στην κυριότητα ενός πόρου καθορίζει τη χρήση του πόρου. Για παράδειγμα ο ιδιοκτήτης ενός διαμερίσματος με πλήρη περιουσιακά δικαιώματα πάνω στο διαμέρισμα έχει το δικαίωμα να αποφασίσει κατά πόσο θα το νοικιάσει, σε ποιον ενοικιαστή, μπορεί ακόμη να το κρατήσει για δική του χρήση ή να

το διαθέσει με οποιονδήποτε άλλο τρόπο επιθυμεί. Αν τελικά το νοικιάσει έχει πλήρη δικαιώματα πάνω στο εισόδημα αυτό και αυτό συνεπάγεται το δικαίωμα στην κυριότητα του περιουσιακού στοιχείου (Alchian, 2017).

Έτσι, το ιδιωτικό περιουσιακό δικαίωμα περιλαμβάνει το δικαίωμα του ενοικίου ή της πώλησης τμήματος του δικαιώματος σε τιμές που ο ιδιοκτήτης καθορίζει. Αν για οποιοδήποτε λόγο δεν επιτρέπεται να αγοράσω το δικαίωμα από κάποιον και αυτός με τη σειρά του δεν μπορεί να πουλήσει, τότε τα περιουσιακά δικαιώματα συρρικνώνονται. Συνεπώς, κατά τον Alchian (2017) τα τρία συστατικά στοιχεία της ιδιωτικής περιουσίας είναι (1) η αποκλειστικότητα του δικαιώματος της επιλογής για το πώς θα χρησιμοποιήσει κάποιος την περιουσία του, δηλαδή το δικαίωμα χρήσης και αλλαγής της μορφής (2) η αποκλειστικότητα του δικαιώματος της επικαρπίας και (3) δικαίωμα μεταβίβασης του περιουσιακού στοιχείου με αμοιβαία συμφωνημένους όρους.

2.2.2 Τα είδη της περιουσίας

Οι τύποι της ιδιοκτησίας ποικίλουν από κοινωνία σε κοινωνία ακόμη και μέσα στην ίδια την κοινωνία σε διαφορετικούς χρόνους. Υπάρχουν διαφορετικές μορφές ιδιοκτησίας όπως η ιδιωτική, η δημόσια και η κοινή περιουσία. Η ιδιωτική περιουσία αναφέρεται σε δικαιώματα που κατέχουν άτομα ή ομάδες ατόμων που ενεργούν για τα συμφέροντά τους (Rujari, 2017). Ο όρος δημόσια περιουσία αναφέρεται σε δικαιώματα που κατέχει το κράτος και οι πολίτες και μπορούν σε πολλές περιπτώσεις να κάνουν χρήση αυτών των δικαιωμάτων, όπως για παράδειγμα να χρησιμοποιήσουν τους δημόσιους δρόμους τα πάρκα κ.α. Τέλος, η κοινή περιουσία αφορά δικαιώματα που κατέχουν από κοινού (εξ αδιαιρέτου) τα μέλη μιας κοινότητας. Κοινή περιουσία σημαίνει ότι η κοινότητα αρνείται στο κράτος ή στους ιδιώτες το δικαίωμα να επεμβαίνουν στη χρήση ή διαχείριση του πόρου.

Η ιδιωτική περιουσία υποδηλώνει ότι η κοινότητα αναγνωρίζει το δικαίωμα του ιδιοκτήτη να τους εξαιρεί όλους τους άλλους από την εξάσκηση των περιουσιακών του δικαιωμάτων. Η δημόσια περιουσία υποδηλώνει ότι το κράτος μπορεί να εξαιρέσει οποιονδήποτε από τη χρήση ενός δικαιώματος από τη στιγμή που ως κράτος εφαρμόζει αποδεκτές πολιτικές διαδικασίες για να καθορίσει ποιος δεν μπορεί να χρησιμοποιήσει

την κρατική περιουσία (Demsetz, 1967). Η δημόσια και ιδιωτική περιουσία διαφέρουν μεταξύ τους όσον αφορά στα περιουσιακά δικαιώματα που εφαρμόζονται με τους εξής τρόπους:

α) η ιδιωτική περιουσία ανήκει σε ένα άτομο ή σε ομάδα ατόμων, ενώ η δημόσια περιουσία ανήκει στην πολιτεία,

β) η ιδιωτική περιουσία χρησιμοποιείται από τον ιδιοκτήτη προς όφελός του, ενώ η δημόσια περιουσία χρησιμοποιείται για το δημόσιο καλό και

γ) η ιδιωτική περιουσία ρυθμίζεται από τους νόμους του κράτους, ενώ η δημόσια περιουσία ανήκει στο κράτος και δεν υπόκειται σε ρυθμίσεις τρίτων (Pujari, 2017).

2.2.3 Πλεονεκτήματα της ιδιωτικής περιουσίας

Ο θεσμός της ιδιωτικής περιουσίας έχει γίνει πολλές φορές αντικείμενο διαμάχης. Έχει γίνει αντικείμενο υπεράσπισης και επίθεσης σε πολλά επίπεδα. Για πολλούς η ιδιωτική περιουσία θεωρείται σημαντική για την κοινωνική πρόοδο. Οι υποστηρικτές του θεσμού αυτού διατυπώνουν τα ακόλουθα επιχειρήματα προκειμένου να υποστηρίξουν τα πλεονεκτήματα της ιδιωτικής περιουσίας (Pujari, 2017):

1) Το επιχείρημα του φυσικού δικαιώματος. Ο φιλόσοφος John Locke υποστήριξε ότι η ιδιοκτησία είναι κάτι φυσικό για τον άνθρωπο. Το δικαίωμα στην ιδιωτική περιουσία ανακύπτει καθώς μέσω της εργασίας ο άνθρωπος επεκτείνει την προσωπικότητά του στα αντικείμενα που παράγει. Όπως το δικαίωμα στη ζωή και την ελευθερία, έτσι και το δικαίωμα στην περιουσία είναι θεμελιώδες για έναν άνθρωπο. Η ιδιοκτησία είναι απαραίτητη για τη λογική ύπαρξη ενός ανθρώπου και για την ατομική του ελευθερία.

2) Κίνητρο για εργασία: Ο άνθρωπος για να εργαστεί χρειάζεται κίνητρο. Η έννοια της ιδιοκτησίας παρακινεί τον άνθρωπο να εργαστεί, να κερδίσει απ' αυτή και να προχωρήσει στην απόκτηση περιουσίας που στην πορεία θα του δώσει ικανοποίηση και αίσθηση ασφάλειας.

3) Παρέχει ασφάλεια για το μέλλον. Η ιδιοκτησία αποτελεί οικονομική ασφάλεια και προφύλαξη από τα πιθανά μελλοντικά προβλήματα. Όσοι δεν κατέχουν

περιουσία έχουν ένα αβέβαιο μέλλον ενώ όσοι κατέχουν περιουσία διακατέχονται από μια αίσθηση ασφάλειας.

4) Ηθική ανταμοιβή. Το δικαίωμα στην ιδιοκτησία πιστεύεται ότι αποτελεί ανταμοιβή ώστε κάποιος να δουλεύει όλο και περισσότερο βγάζοντας προς τα έξω όλη την σκληρή και ειλικρινή προσπάθειά του.

5) Η περιουσία προωθεί την κοινωνικοοικονομική πρόοδο καθώς και την ατομική εξέλιξη και ανάπτυξη.

2.2.4 Μειονεκτήματα της ιδιωτικής περιουσίας

Κάποιοι σκεπτικιστές θεωρούν την ιδιοκτησία κάτι κακό και το αποδίδουν στους παρακάτω λόγους (Pujari, 2017):

1) Δημιουργεί απληστία: Υποστηρίζουν πως ο άνθρωπος θέλει να κερδίζει και να αποκτά συνεχώς περισσότερα αγαθά με κάθε μέσο αδιαφορώντας για την ηθική, γεγονός που οδηγεί τελικά στην ηθική υποβάθμιση.

2) Η ιδιοκτησία γεννά ανισότητες καθώς δεν είναι διαθέσιμη σε όλους τους ανθρώπους. Οι πλούσιοι δημιουργούν επιπλέον περιουσία μέσα από την ήδη υπάρχουσα με αποτέλεσμα να δημιουργούνται χάσματα μεταξύ των ανθρώπων που έχουν και των ανθρώπων που δεν έχουν ιδιοκτησία. Επιπλέον η ιδιοκτησία τους δίνει δύναμη να ελέγχουν τους μη έχοντες, να ελέγχουν την πολιτική μηχανή προς όφελός τους, ακόμη και να διαφθείρουν το νομοθετικό σώμα. Γενικότερα δημιουργεί κοινωνική εκμετάλλευση και ανισότητα.

3) Η ιδιοκτησία γεννά διαφθορά. Οι πλούσιοι προωθούν τα συμφέροντά τους στις «πλάτες» των φτωχότερων. Διαφθείρουν τις κοινωνικές αξίες όπως αγάπη, γενναιοδωρία, καλοσύνη και φιλανθρωπία. Η ιδιοκτησία γεννά δυσαρμονία, ανταγωνισμό. Στην καπιταλιστική οικονομία, όσον αφορά τους εργάτες, δεν μπορεί να πει κανείς ότι η ιδιοκτησία έχει εκπληρώσει τις πρωταρχικές της κοινωνικές λειτουργίες της παροχής ασφάλειας και μονιμότητας.

Σύμφωνα με τους σκεπτικιστές, το υπάρχον ιδιοκτησιακό σύστημα είναι ηθικά ανεπαρκές διότι δημιουργεί πολύ ελεύθερο χρόνο και μια παρασιτική τάξη που ζει απλώς μέσω της κατοχής ιδιοκτησίας. Είναι κοινωνικά και οικονομικά ανεπαρκές

καθώς αποτυγχάνει να διανείμει τον πλούτο που παράγει, ώστε να προσφέρει τις απαραίτητες συνθήκες μιας ελεύθερης και σίγουρης ζωής σε εκείνους που ζουν μέσω της διαδικασίας του (Pujari, 2017).

Ούτε τα πλεονεκτήματα ούτε τα μειονεκτήματα της ατομικής ιδιοκτησίας μπορούν να αγνοηθούν. Μπορεί η ιδιοκτησία να μην είναι το μοναδικό κίνητρο για να δουλέψει και να εξελιχθεί κάποιος. Κανείς όμως δεν μπορεί να αρνηθεί το σημαντικό ρόλο που παίζει η ατομική ιδιοκτησία στην κοινωνική εξέλιξη του ανθρώπινου είδους (Pujari, 2017).

2.3 Η έννοια των περιουσιακών δικαιωμάτων

Οι Anderson & Huggins (2003), υποστηρίζουν πως το δικαίωμα στη ζωή είναι η πηγή όλων των δικαιωμάτων και το δικαίωμα στην ιδιοκτησία αποτελεί την εφαρμογή του. Από τη στιγμή που ο άνθρωπος θα πρέπει να υποστηρίξει την επιβίωσή του αποκλειστικά μέσα από τη δική του προσπάθεια, και δεν έχει δικαίωμα στους καρπούς της προσπάθειάς του δεν έχει και κανένα μέσο να στηρίξει τη ζωή του. Ο άνθρωπος που παράγει και την ίδια στιγμή κάποιος άλλος καρπώνονται το προϊόν του και το χρησιμοποιούν όπως εκείνοι επιθυμούν, βρίσκεται σε καθεστώς δουλείας.

Αν προσέξει κανείς τους παιδικούς καυγάδες θα διαπιστώσει ότι προκαλούνται από την έλλειψη ξεκάθαρων δικαιωμάτων και κανόνων. Τα παιδιά συνήθως μαλώνουν για το ποιος έχει δικαιώματα σ' ένα παιχνίδι, σε ποιον ανήκει δηλαδή το παιχνίδι. Για παράδειγμα πόσο χρόνο έχει κανείς διαθέσιμο για να κρυφτεί στο κρυφτό; Ποιος θα σφυρίζει φάουλ σ' έναν αγώνα μπάσκετ; Οι ενήλικες αντιμετωπίζουν αυτές τις διαμάχες θέτοντας τους κανόνες του παιχνιδιού: Ποιος έχει δικαίωμα να κάνει κάτι και πότε. Όπως τα παιδιά χρειάζονται ξεκαθάρισμα των δικαιωμάτων ώστε να παίξουν αρμονικά το παιχνίδι τους, έτσι και η κοινωνία χρειάζεται να ακολουθήσει τον ίδιο δρόμο προκειμένου η ζωή της να κυλήσει ομαλά και χωρίς προβλήματα. Σ' έναν κόσμο όπου κανείς δεν ξέρει τι ανήκει σε ποιον και οι κανόνες που ορίζουν την ιδιοκτησία ποικίλουν από πολίτη σε πολίτη δεν μπορεί παρά να επέλθει το χάος (De Soto, 2000). Ο φιλόσοφος Hobbes σε μια δήλωσή του είπε πως η ζωή σ' έναν κόσμο αναρχίας χωρίς κανόνες και ιδιοκτησιακά δικαιώματα θα ήταν δυσάρεστη, κτηνώδης και μικρή (Anderson & Huggins, 2003).

Προκειμένου οι πολίτες να αποφύγουν την αναρχία, βάζουν τάξη αφού συμφωνήσουν στους κανόνες που ορίζουν ποιος κάνει τι, δηλαδή ποιος λαμβάνει τα κέρδη μιας παραγωγικής δραστηριότητας. Αυτοί οι κανόνες αποτελούν τη βάση και την ουσία των περιουσιακών δικαιωμάτων. Η ιδιοκτησία αναφέρεται σε πολύ περισσότερα πράγματα από τα ακίνητα. Τα περιουσιακά δικαιώματα καθορίζουν ποιος θα καλλιεργήσει ένα χωράφι, ποιος μπορεί να παρκάρει και που σ' ένα χώρο πάρκινγκ και ποιος μπορεί να κερδίσει από την πώληση μουσικής (Anderson & Huggins, 2003).

Τα περιουσιακά δικαιώματα ορίζουν σχέσεις μεταξύ συμμετεχόντων σε όλα τα κοινωνικά και οικονομικά συστήματα. «Περιουσία» είναι ουσιαστικά η ροή των πλεονεκτημάτων, των κερδών και των παροχών από μια συγκεκριμένη πηγή. Το «δικαίωμα» σ' αυτή τη ροή των κερδών είναι έκφραση ισχύος για τον ιδιοκτήτη (Meyer, 2001).

Ο Alchian (2017), υποστηρίζει πως μια από τις θεμελιώδεις απαιτήσεις του καπιταλιστικού οικονομικού συστήματος – και μια από τις πιο παρερμηνευμένες έννοιες - είναι ένα ισχυρό και αξιόπιστο σύστημα περιουσιακών δικαιωμάτων. Για δεκαετίες οι επικριτές του δυτικού κόσμου «γκρινιάζουν», παραπονιούνται και υποστηρίζουν ότι τα «περιουσιακά» δικαιώματα πολύ συχνά έχουν προβάδισμα σε σχέση με τα «ανθρώπινα δικαιώματα», με αποτέλεσμα να υπάρχει άνισος χειρισμός των ανθρώπων και άνισες ευκαιρίες. Αναμφισβήτητα ανισότητα υπάρχει σε όλες τις κοινωνίες. Η υποτιθέμενη όμως διαμάχη μεταξύ περιουσιακών και ανθρώπινων δικαιωμάτων είναι ένας αντικατοπτρισμός καθώς τα περιουσιακά δικαιώματα είναι ανθρώπινα δικαιώματα.

2.3.1 Τα χαρακτηριστικά των περιουσιακών δικαιωμάτων

Τα περιουσιακά δικαιώματα έχουν συγκεκριμένα χαρακτηριστικά:

1) Είναι μεταβιβάσιμα. Μπορούν να μεταβιβαστούν από τους κατόχους τους μέσω της πώλησης, της ανταλλαγής, της κληροδότησης ή με τη μορφή δώρου. Μπορούν να μεταφερθούν από μια γενιά στην επόμενη (Pujari, 2017).

2) Τα περιουσιακά δικαιώματα περιλαμβάνουν τη διάκριση μεταξύ κυριότητας και κατοχής ενός αντικειμένου. Ένα άτομο μπορεί να είναι ιδιοκτήτης ενός αντικειμένου αλλά στην ουσία να μην το χρησιμοποιεί και να μην το χαίρεται. Κάποιο

άλλο άτομο μπορεί να το κλέψει να το χρησιμοποιήσει και να το χαρεί ή να το δανειστεί με τη συγκατάθεση του ιδιοκτήτη. Σε ένα άτομο μπορεί να ανήκει ένα κτίριο αλλά μπορεί συγχρόνως να είναι στην κατοχή ενός άλλου ατόμου με κάποιο κόστος π.χ. ενοικιαστή (Pujari, 2017).

3) Το τρίτο χαρακτηριστικό της ιδιοκτησίας είναι η ισχύς. Ως κοινωνικός θεσμός, η ιδιοκτησία δίνει δύναμη και ισχύ όχι μόνο πάνω στα αντικείμενα αλλά και πάνω στους ανθρώπους. Η κατοχή ιδιοκτησίας υποδηλώνει την κατοχή δύναμης πάνω στους άλλους. Είναι ένα εργαλείο για όσους την κατέχουν και μπορεί να ελέγξει τη ζωή και την εργασία όσων δεν την έχουν (Pujari, 2017).

4) Η ιδιοκτησία είναι συνήθως μη-ανθρώπινη. Αυτό σημαίνει ότι το αντικείμενο της ιδιοκτησίας δεν έχει δικαιώματα από μόνο του αλλά είναι ένα παθητικό αντικείμενο που εμπεριέχει δικαιώματα για άλλους. Η γη δεν έχει δικαιώματα από μόνη της απλά «υπηρετεί» τον ιδιοκτήτη της. Οι άνθρωποι επίσης δεν μπορούν να αποτελέσουν αντικείμενα της ιδιοκτησίας. Τα περιουσιακά δικαιώματα εφαρμόζονται μόνο σε πράγματα που δεν κατέχουν δικαιώματα (Pujari, 2017).

2.3.2 Η δομή των περιουσιακών δικαιωμάτων

Καθημερινά μιλάμε για ιδιοκτησία γης ή ακινήτων και αναμφισβήτητα όλη αυτή η συζήτηση θα μπορούσε να χαρακτηριστεί οικονομική. Στην ουσία όμως κρύβει πίσω της μια ποικιλία και μια πολυπλοκότητα της ιδιοκτησίας και των δικαιωμάτων που τη συνοδεύουν. Αυτό που κατέχει κάποιος είναι το δικαίωμα χρήσης του πόρου, συμπεριλαμβανομένου και του μυαλού και της σκέψης και αυτό το δικαίωμα περιγράφεται συνήθως με την απαγόρευση συγκεκριμένων δραστηριοτήτων. Το να κατέχει κάποιος γη συνήθως σημαίνει να έχει το δικαίωμα να κάνει χρήση του εδάφους για εξορύξεις ή για καλλιέργεια ή να πουλήσει τα δικαιώματα σε κάποιον τρίτο κλπ, αλλά όχι το δικαίωμα να τη χρησιμοποιήσει για να αλλάξει τη ροή ενός ποταμιού ή να αναγκάσει κάποιον να αγοράσει αυτήν τη γη. Αυτό που κατέχει κάποιος είναι ουσιαστικά κοινωνικά αναγνωρισμένα δικαιώματα δράσης πάνω στη γη (Alchian & Demsetz, 1973).

Φυσικά, περισσότερα από ένα άτομα μπορούν να έχουν δικαιώματα πάνω στον ίδιο πόρο. Κάποιοι από αυτούς μπορεί να έχουν το δικαίωμα να καλλιεργήσουν τη γη

τη στιγμή που κάποιος άλλος, ίσως και το ίδιο το κράτος, να έχει το δικαίωμα να διασχίζει ελεύθερα τη γη ή να τη χρησιμοποιεί για συγκεκριμένους σκοπούς. Ένα άτομο δεν κατέχει στην ουσία τον πόρο αλλά ένα σύνολο ή ένα τμήμα των δικαιωμάτων που αφορούν τον πόρο. Η περιουσία αναφέρεται ουσιαστικά στο δικαίωμα, στον τίτλο και στο συμφέρον που έχει κάποιος για έναν πόρο (Alchian & Demsetz, 1973).

Ο ορισμός, η κατανομή και η προστασία των περιουσιακών δικαιωμάτων περιλαμβάνει ένα από τα πιο πολύπλοκα και δύσκολα θέματα που κάθε κοινωνία πρέπει να αναλύσει και να επιλύσει κατά κάποιο τρόπο. Το μεγαλύτερο μέρος όσων κατακρίνουν τα περιουσιακά δικαιώματα πιστεύουν πως δεν πρέπει να καταργηθούν. Υποστηρίζουν όμως πως θα πρέπει να μεταφερθούν από τους ιδιώτες στο κράτος. Τέτοιου είδους όμως μεταφορές στο δημόσιο κάνουν την οικονομία άλλοτε αποτελεσματική και άλλοτε όχι. Το χειρότερο αποτέλεσμα έρχεται όταν τα περιουσιακά δικαιώματα καταργούνται πλήρως (Alchian, 2017).

2.3.3 Αποδυνάμωση των περιουσιακών δικαιωμάτων

Στον αντίποδα των ιδιωτικών περιουσιακών δικαιωμάτων κατατάσσονται τα συλλογικά περιουσιακά δικαιώματα είτε αυτά ανήκουν στο κράτος, είτε σε ομάδες ατόμων (οι επονομαζόμενοι κοινοί πόροι). Κάτω από τη σκέπη του σοσιαλισμού οι κρατικοί πράκτορες ασκούν έλεγχο στους πόρους. Οι δυνατότητές τους όμως στο πλαίσιο του σοσιαλισμού είναι σημαντικά περιορισμένες καθώς τα περιουσιακά δικαιώματα δεν πωλούνται σε καμία περίπτωση. Επειδή οι σοσιαλιστές διαχειριστές δεν έχουν κανένα κέρδος όταν οι αξίες των πόρων αυξάνονται, αλλά ούτε και χάσιμο όταν αυτές μειώνονται, δεν έχουν κανένα κίνητρο να οδηγούν τον πόρο στην βέλτιστη χρήση. Έτσι οι χρήσεις των πόρων επηρεάζονται από προσωπικά χαρακτηριστικά των υπαλλήλων που τα ελέγχουν. Ας φανταστούμε έναν σοσιαλιστή διαχειριστή σε μια συλλογικής εκμετάλλευσης φάρμα κάτω από τον έλεγχο του παλιού σοβιετικού κομμουνιστικού συστήματος. Αν δούλευε όλες τις νύχτες μιας εβδομάδας θα μπορούσε να είχε πρόσθετο κέρδος για τη φάρμα ένα εκατομμύριο ρούβλια αν μετέφερε το σιτάρι στη Μόσχα πριν αυτό σαπίσει. Επειδή όμως ούτε ο διαχειριστής ούτε κανείς από τους εργάτες στη φάρμα είχε το δικαίωμα να πάρει μερίδιο του πρόσθετου κέρδους

προτίμησαν να επιστρέψουν στο σπίτι τους νωρίς και να αφήσουν το σιτάρι να σαπίσει αφού δεν είχαν κανένα κίνητρο για το αντίθετο (Alchian, 2017).

Παρόμοια, συλλογικά ιδιοκτησιακά δικαιώματα, είτε αυτά υπήρχαν στην πρώην Σοβιετική Ένωση είτε στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, δεν δίνουν ισχυρά κίνητρα διατήρησης και προστασίας των πόρων (Alchian, 2017). Για παράδειγμα μια θάλασσα η οποία δεν ανήκει σε κανέναν θα υπεραλιευτεί. Ένα ψαράς που θα πετάξει το μικρό ψάρι στη θάλασσα δίνοντάς του τη δυνατότητα να μεγαλώσει και να το ψαρέψει αργότερα δεν υπάρχει περίπτωση να έχει όφελος απ' αυτή την κίνηση καθώς δεν θα το ξαναβρεί αφού θα το ψαρέψει κάποιος άλλος. Το ίδιο συμβαίνει και με άλλους πόρους που αποτελούν αντικείμενα κοινής χρήσης πολλών.

Ο σημαντικότερος λόγος της παταγώδους αποτυχίας των οικονομικών μεταρρυθμίσεων στα τέλη της δεκαετίας του 80 και αρχές της δεκαετίας του 90 στην πρώην Σοβιετική Ένωση, είναι ότι οι πόροι άλλαξαν ιδιοκτησία και από τα χέρια του κράτους πέρασαν σε *de facto* κοινή ιδιοκτησία. Όταν επιτράπηκε στους Σοβιετικούς διαχειριστές να δημιουργήσουν τις δικές τους επιχειρήσεις αλλά παράλληλα παρέμεναν και διαχειριστές στις κρατικές επιχειρήσεις απέσπασαν τα κέρδη αυτών και τα μετέφεραν στις δικές τους εταιρείες προκαλώντας έτσι τεράστιο έλλειμμα στο Σοβιετικό κράτος. Και σ' αυτή την περίπτωση κανένας διαχειριστής δεν είχε κίνητρο να συντηρήσει και να προστατέψει τα έσοδα του κράτους (Alchian, 2017).

Τα περιουσιακά δικαιώματα της ιδιωτικής περιουσίας καλό είναι να αποδίδονται σε ένα πρόσωπο. Υπάρχει φυσικά και η περίπτωση των επιχειρήσεων όπου πολλοί μέτοχοι κατέχουν από ένα μέρος της αγοράς αλλά ο καθένας από αυτούς έχει το ελεύθερο να πουλήσει το μερίδιό του. Η περιορισμένη ευθύνη απομονώνει το μερίδιο του κάθε μετόχου από τις ευθύνες των υπολοίπων διευκολύνοντας έτσι την ανώνυμη πώληση και αγορά μετοχών. Σε άλλους τύπους επιχειρήσεων, ειδικά εκεί όπου η περιουσία ενός μέλους είναι εξαρτημένη από τις συμπεριφορές των άλλων μελών, τα περιουσιακά δικαιώματα μέσα σ' αυτή την ομάδα μπορούν να πωληθούν μόνο αν τα μέλη εγκρίνουν τον αγοραστή. Αυτές οι επιχειρήσεις είναι οι κοινοπραξίες. (Alchian, 2017).

Τέλος, περιορισμοί όπως ο έλεγχος τιμών και περιορισμοί στο δικαίωμα της πώλησης και ανταλλαγής με αμοιβαία συμφωνημένους όρους αποτελούν αποδυνάμωση των δικαιωμάτων των ιδιωτικών περιουσιακών στοιχείων. Πολλοί

οικονομολόγοι πιστεύουν πως τέτοιοι περιορισμοί στα περιουσιακά δικαιώματα είναι επιβλαβείς για την κοινωνία (Alchian, 2017).

2.3.4 Περιουσιακά δικαιώματα και οικονομική ανάπτυξη

Όταν τα περιουσιακά δικαιώματα είναι καθορισμένα και αξιόπιστα η συνεργασία και η οικονομική ανάπτυξη επικρατούν. Η ευημερία απορρέει από την ελευθερία διότι μια ελεύθερη κοινωνία που βασίζεται σε σίγουρα και εξασφαλισμένα περιουσιακά δικαιώματα επιτρέπει στους ιδιοκτήτες να αναζητούν τη βέλτιστη χρήση, που προκύπτει μέσα από ανταλλαγές. Αν οι άνθρωποι και οι επιχειρήσεις δεν έχουν κατοχυρωμένα δικαιώματα στην περιουσία, οι συμβάσεις δεν εφαρμόζονται και δεν επιβάλλονται και οι καρποί των προσπαθειών τους δεν προστατεύονται επίσημα, τότε χάνουν κάθε ενδιαφέρον που θα μπορούσαν να έχουν για παραγωγική δραστηριότητα και το κίνητρο είναι σχεδόν ανύπαρκτο. Με άλλα λόγια η παραγωγικότητα των αγορών συνδέεται άμεσα με την ασφάλεια και αξιοπιστία των περιουσιακών δικαιωμάτων τα οποία αποτελούν τη βάση μιας πραγματικά ελεύθερης κοινωνίας. Ως εκ τούτου, τα περιουσιακά δικαιώματα αποτελούν απαραίτητη προϋπόθεση της ελευθερίας και της ευημερίας (Anderson & Huggins, 2003).

Η σύνδεση μεταξύ των ιδιωτικών περιουσιακών δικαιωμάτων, της ελευθερίας, και της οικονομικής ευημερίας γίνεται ακόμη πιο ξεκάθαρη από την πτώση του κομμουνισμού στη Σοβιετική Ένωση και στην Ανατολική Ευρώπη. Μετά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο πολλοί πίστευαν πως οι κεντρικά ελεγχόμενες οικονομίες θα μπορούσαν να βελτιωθούν και να προωθήσουν την ανθρώπινη ευημερία. Το μεγάλο πείραμα του κομμουνισμού στη Σοβιετική Ένωση όμως, απέδειξε πως η αυστηρά κρατική διοίκηση και ο αυστηρός κρατικός έλεγχος δεν ήταν βιώσιμη εναλλακτική λύση για οικονομικές συναλλαγές για ανθρώπους και επιχειρήσεις που κατείχαν περιουσία. Η άποψη ότι η κεντρική εξουσία με το έλεγχό της θα μπορούσε να παράξει καλύτερα οικονομικά αποτελέσματα από αυτά που θα παρήγαγε ένας ιδιώτης στο σύστημα της ελεύθερης αγοράς, αποτελούσε σύμφωνα με τα λόγια του Tom Bethell «την βασική οικονομική παραίτηση του σοσιαλισμού» (Anderson & Huggins, 2003).

Πρόσφατα πραγματοποιήθηκαν οικονομικές μελέτες σε πολλές χώρες που αφορούν στο σταθερό θεσμικό πλαίσιο των περιουσιακών δικαιωμάτων και κυρίως στο

μέγεθος της προστασίας τους. Το αποτέλεσμα αυτών των μελετών έδειξε ξεκάθαρα πως η οικονομική ανάπτυξη είναι άμεσα και θετικά σχετιζόμενη με την ασφάλεια των περιουσιακών δικαιωμάτων. Στην ετήσια έρευνα του 2002 με τίτλο «The Economic Freedom of the World», οι οικονομολόγοι διαπίστωσαν ότι μεταξύ του 1990 και του 2000 οι χώρες που βρίσκονται στην κορυφή των πέντε πιο οικονομικά αναπτυγμένων χωρών και διαθέτουν ασφαλή περιουσιακά δικαιώματα (Anderson & Huggins, 2003).

Ο Norton (1998), συσχέτισε το βαθμό στον οποίο οι χώρες διαθέτουν ασφαλή περιουσιακά δικαιώματα με μετρήσεις στην ποιότητα του περιβάλλοντος και στην ανθρώπινη ευημερία. Στις χώρες όπου τα περιουσιακά δικαιώματα ήταν καλά προστατευμένα ο Norton βρήκε ότι περίπου το 93% του πληθυσμού είχε πρόσβαση σε ασφαλές πόσιμο νερό ενώ στις χώρες όπου τα περιουσιακά δικαιώματα ήταν αδύναμα μόλις το 60% του πληθυσμού είχε πρόσβαση στο παραπάνω αγαθό. Παρόμοια αποτελέσματα βρήκε και στο προσδόκιμο ζωής το οποίο στις χώρες με ασφαλή περιουσιακά δικαιώματα είναι τα εβδομήντα χρόνια ενώ στις χώρες με τα αδύναμα δικαιώματα έφτανε μόλις τα πενήντα χρόνια (Anderson & Huggins, 2003).

Συμπερασματικά θα μπορούσαμε να πούμε ότι όταν τα περιουσιακά δικαιώματα είναι ξεκάθαρα, επιβαλλόμενα, αξιόπιστα, και μεταβιβάσιμα (υπάρχει δηλαδή η δυνατότητα συναλλαγής τους), οι ιδιοκτήτες έχουν το κίνητρο να δουλέψουν μαζί και να αναζητήσουν πιο αποτελεσματικές χρήσεις των πόρων που κατέχουν. Όταν στο πλαίσιο των κανόνων και των νόμων τα περιουσιακά δικαιώματα είναι σαφώς καθορισμένα, ο ιδιοκτήτης νοιάζεται περισσότερο γι' αυτούς, η οικονομική ευημερία είναι πιο πιθανή και η ελευθερία επικρατεί (Anderson & Huggins, 2003).

2.4 Συμπεράσματα

Οι θεσμοί είναι κανόνες που συντονίζουν τις ανθρώπινες αλληλεπιδράσεις, η ισχύς τους είναι διαχρονική και στηρίζεται σε μηχανισμούς κοινωνικού ελέγχου που διαμορφώνουν την ανθρώπινη συμπεριφορά και δίνουν λύσεις στις διαφορές των ανθρώπων. Διακρίνονται σε άτυπους, που περιλαμβάνουν τα ήθη τα έθιμα και τις συνήθειες και σε τυπικούς που περιλαμβάνουν κανόνες που διαμορφώνονται από το κράτος και το δίκαιο.

Η περιουσία αφορά αγαθά, πόρους ή πράγματα που ανήκουν σε ένα άτομο ή σε μια ομάδα ατόμων. Τα άτομα και οι ομάδες έχουν το αποκλειστικό δικαίωμα να κατέχουν την περιουσία και την διαθέτουν όπως επιθυμούν. Η περιουσία δηλαδή αναφέρεται στα δικαιώματα που έχει κάποιος να χρησιμοποιεί, να εκμεταλλεύεται, να μεταβάλει και να μεταβιβάζει το αγαθό που κατέχει. Τα δικαιώματα αυτά είναι κοινωνικά και θεσμικά αναγνωρισμένα και προϋποθέτουν ένα πλαίσιο (θεσμικό πλαίσιο) που να επιβάλει αξιόπιστα το σεβασμό τους. Όταν τα περιουσιακά δικαιώματα είναι ξεκάθαρα, αξιόπιστα και μεταβιβάσιμα, οι ιδιοκτήτες έχουν κίνητρο να οδηγήσουν τον πόρο στην πιο αποτελεσματική χρήση. Αποτέλεσμα αυτών είναι η οικονομική ανάπτυξη και η αύξηση της ευημερίας.

Υπάρχουν διαφορετικές μορφές ιδιοκτησίας όπως η ιδιωτική και η κοινή - δημόσια περιουσία. Η ιδιωτική περιουσία συνήθως αναφέρεται σε δικαιώματα που κατέχουν άτομα ή ομάδες ατόμων που ενεργούν για τα συμφέροντά τους. Η δημόσια περιουσία αναφέρεται σε δικαιώματα που κατέχει το κράτος αλλά και οι πολίτες που σε πολλές περιπτώσεις μπορούν να κάνουν χρήση αυτών των δικαιωμάτων.

3^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΠΟΛΙΤΕΙΑΚΟΙ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΟΙ ΘΕΣΜΟΙ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ

Εισαγωγή

Στο προηγούμενο κεφάλαιο εξετάσαμε το κοινωνικό σύστημα της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Σε αυτό το κεφάλαιο θα εξετάσουμε το πολιτειακό σύστημα της βυζαντινής αυτοκρατορίας αφιερώνοντας αρχικά λίγα λόγια στο ρωμαϊκό της υπόβαθρο και στη φυσιογνωμία της. Στη συνέχεια θα περιγράψουμε το πολιτειακό σύστημα ξεκινώντας με τη σύγκλητο τη σύνθεσή της και το βαθμό συμμετοχής της στα θέματα του κράτους, τον στρατό, που αποτελεί σημαντικό πολιτειακό και πολιτικό παράγοντα και τον λαό που κυρίως στο ξεκίνημα της βυζαντινής αυτοκρατορίας, διαθέτει αόριστα δικαιώματα ελέγχου της εξουσίας και διαθέτει ισχύ. Τέλος, θα περιγράψουμε τις σχέσεις του αυτοκράτορα με τους νόμους και θα καταλήξουμε στα συμπεράσματα που απορρέουν από αυτό το κεφάλαιο.

3.1 Το ρωμαϊκό υπόβαθρο της νέας αυτοκρατορίας

Ο Ρωμαίος αυτοκράτορας Διοκλητιανός (284-305), βάζει τέλος σε μία παρακμιακή περίοδο του Ρωμαϊκού κράτους και θέτει την αρχή μια νέας εποχής με ανανέωση και αποκατάσταση του κράτους. Χωρίζει τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία στα τέσσερα με το σύστημα της τετραρχίας έτσι ώστε να αντιμετωπίσει καλύτερα τις στρατιωτικές και διοικητικές ανάγκες της απέραντης αυτοκρατορίας, ενώ οι ηγεμόνες των τεσσάρων περιοχών επιλέχτηκαν με κριτήρια αξιοκρατικά και όχι με δυναστικές αρχές. Τα μέτρα είχαν ως αποτέλεσμα την αύξηση της αποδοτικότητας των κρατικών υπηρεσιών, την οικονομική ανάκαμψη και τη στρατιωτική υπεροχή (Πέννα, 2001).

Ο Μ. Κωνσταντίνος συνέχισε αυτή την μεταρρυθμιστική πολιτική του Διοκλητιανού με περισσότερο ριζοσπαστικές πράξεις με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί ένα νέο πολιτειακό και πολιτικό σχήμα, που αποτέλεσε την αρχή του βυζαντινού κόσμου και μακροπρόθεσμα την αρχή του ευρωπαϊκού μεσαίωνα. Ο Κωνσταντίνος διατήρησε και βελτίωσε πολλές από τις μεταρρυθμίσεις και προχώρησε σε πρωτόγνωρες αλλαγές, όπως την συμφιλίωση του ρωμαϊκού κράτους με τη χριστιανική Εκκλησία και τη μεταφορά της πρωτεύουσας στην Κωνσταντινούπολη. Επιπλέον,

έπειτα από διαμάχες που ξέσπασαν μεταξύ επίδοξων τετραρχών ο Κωνσταντίνος έμεινε μόνος αυτοκράτορας της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, η οποία εκτεινόταν από τη βόρεια Βρετανία μέχρι την έρημο της Συρίας και από τον Δούναβη ως τη Μαυριτανία και τη Βόρεια Αίγυπτο (Πέννα, 2001).

Ο αυτοκρατορικός θεσμός του ρωμαϊκού κράτους μετά τις μεταρρυθμίσεις κατέληξε σε απόλυτη και συγκεντρωτική μοναρχία με εξαιρετικά αναβαθμισμένη τη θέση του αυτοκράτορα, ο οποίος είχε στα χέρια του απεριόριστη εξουσία αλλά συγχρόνως ακτινοβολούσε θεία δύναμη και κατείχε θεϊκή εξουσιοδότηση. Ο Κωνσταντίνος ως καίσαρας της Δύσης, αρχικά ήταν οπαδός του μιθραϊσμού¹ και είχε συνδέσει το κύρος του με τον ανίκητο Θεό-Ήλιο. Σταδιακά, απομακρύνεται συνειδητά από την αποκάλυπτη θεοποίηση της αυτοκρατορικής εξουσίας και από τη σύνδεσή της με ειδωλολατρικές θεότητες και στα χρόνια της αυτοκρατορίας του τη θέση του αυτοκράτορα – θεού πήρε ο *αυτοκράτωρ ελέω Θεού*, που σημαίνει ο εκλεκτός του Θεού, αυτός που ενσαρκώνει τη θεία βούληση και είναι εξουσιοδοτημένος να κυβερνήσει τη γη. Αυτή η αλλαγή είναι άμεσα συνδεδεμένη με τη χριστιανική θρησκεία και απόρροια της θρησκευτικής πολιτικής του Κωνσταντίνου, η οποία επιδίωκε και επιζητούσε την υποστήριξη της χριστιανικής εκκλησίας (Πέννα, 2001).

3.2 Η φυσιογνωμία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας

Ο κρατικός οργανισμός που εδραιώθηκε ειρηνικά στην Κωνσταντινούπολη βασίστηκε στο αυτοκρατορικό βίωμα της Ρώμης. Συγχρόνως η άσκηση της κρατικής διοίκησης συγκεντρωτικά και η εξύψωση της θέσης του αυτοκράτορα μαζί με την μονοκρατορία του Κωνσταντίνου δημιούργησαν νέες προοπτικές για την εξέλιξη των ρωμαϊκών θεσμών. Τέλος, η μεταφορά της πρωτεύουσας της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας στην Ανατολή μοιραία έφερε στο προσκήνιο των εξελίξεων την ελληνική παιδεία και τον χριστιανισμό (Πέννα, 2001).

Η ελληνική γλώσσα που αποτελούσε κληρονομιά της κλασικής αρχαιότητας αλλά και δημιουργήμα των ελληνιστικών βασιλείων του Μεγάλου Αλεξάνδρου που την διέδωσαν σε όλο τον τότε γνωστό κόσμο, αποτελούσε συνεκτικό στοιχείο εκατομμυρίων ανθρώπων οι οποίοι ανήκαν σε διάφορες φυλές και σε διάφορες

¹ Η λατρεία του Μίθρα: ιρανική θεότητα, ο θεός του Ήλιου.

θησκείες και εξέφραζαν με τον καλύτερο τρόπο την έννοια της πολιτικής συνοχής. Επιπλέον, η εξάπλωση του χριστιανισμού ήταν μεγάλη. Τα μηνύματα της νέας θρησκείας σε συνδυασμό με τον πλούσιο συμβολισμό, τα κηρύγματα για αλληλεγγύη, αγάπη, ισότητα και φιλανθρωπία, ασκούσαν ιδιαίτερη γοητεία στους πολίτες του νέου κράτους (Πέννα, 2001).

Το Βυζάντιο είναι ένα κράτος πολυεθνικό, ένας τόπος συνάντησης λαών και εθνών, σταυροδρόμι διαφορετικών τρόπων ζωής, κράμα γενών και πολιτισμών. Το βυζαντινό επίτευγμα στηρίχθηκε στη χριστιανική θρησκεία (*ομόδοξον*) που την ασπάστηκε το μεγαλύτερο μέρος των πολιτών και στην ελληνική γλώσσα (*ομόγλωσσον*). Με ηθικούς υποστηρικτές αυτούς τους δύο παράγοντες η Βυζαντινή Αυτοκρατορία και με την έμπρακτη ισχύ της πολιτικής και πολιτειακής διάρθρωσης του κράτους παγίωσε τη συγκρότηση μιας ενιαίας ανθρώπινης κοινότητας (*ομότροπον*). Ο χριστιανισμός και τα πανανθρώπινα μηνύματά του, υποστήριξε σημαντικά την ιδέα της οικουμενικότητας και αφομοίωσε τη ρωμαϊκή πολιτική ιδεολογία για συγχώνευση και αφομοίωση διαφορετικών πολιτισμικών παραδόσεων και διαφορετικών κόσμων (Πέννα, 2001).

3.3 Το πολιτειακό σύστημα

Το βυζαντινό πολίτευμα ήταν η απόλυτη μοναρχία. Σε κάθε προσκήνιο είτε πολιτικό, είτε στρατιωτικό, είτε νομοθετικό, είτε εκκλησιαστικό κυριαρχούσε η προσωπικότητα του αυτοκράτορα, ο οποίος ήταν ο απόλυτος ρυθμιστής όλων των υποθέσεων (Πέννα, 2001). Ο ρόλος του ήταν πολυδιάστατος. Στο πλαίσιο του κρατικού μηχανισμού μπορούσε να διορίσει, να απολύσει και να απονείμει τίτλους και αξιώματα. Έλεγε απόλυτα όλες τις οικονομικές υποθέσεις, εξέδιδε νόμους και απένειμε δικαιοσύνη. Ήταν αρχηγός του στρατού και συχνά ο πρώτος στο πεδίο των μαχών. Ασκούσε επιρροή ακόμη και στα θέματα της Εκκλησίας όπου με κύριο γνώμονα την περιφρούρηση της Ορθοδοξίας, συγκαλούσε Οικουμενικές Συνόδους, ήταν αυτός που μεσολαβούσε σε δογματικές διαφορές, διορίζε πατριάρχες και έλεγε γενικότερα την πλήρωση όλων των πατριαρχικών θρόνων ακόμη και των κατώτερων εκκλησιαστικών εδρών, προήγαγε ή υποβίβαζε μια εκκλησιαστική περιφέρεια.

Για το βυζαντινό πολίτευμα δεν υπήρχε κοινοβουλευτικός έλεγχος και συνταγματικοί φραγμοί. Παρόλα αυτά όμως, μέσα σ' ένα συγκερασμό χριστιανικού ιδεώδους για φιλανθρωπία και δικαιοσύνη, σε συνδυασμό με τα διδάγματα του αρχαίου ελληνικού κόσμου για διασφάλιση και προστασία του πολίτη, η παντοδυναμία του αυτοκράτορα προσέκρουε σε ηθικούς περιορισμούς (Πέννα, 2001). Υπήρχε δηλαδή μια ισορροπία δυνάμεων η οποία ήταν βαθιά χαραγμένη στις συνειδήσεις και του ηγεμόνα και των υπηκόων του. Συνάμα όμως με τους ηθικούς περιορισμούς υπήρξαν και πολιτικοί παράγοντες όπως η σύγκλητος, ο στρατός και οι δήμοι, οι οποίοι προσπάθησαν και πολλές φορές και πέτυχαν να επηρεάσουν τις πολιτικές εξελίξεις και να περιορίσουν την εξουσία του αυτοκράτορα. Σταδιακά εμφανίστηκε στο προσκήνιο και η Εκκλησία, η οποία παρόλο που δεν απέκτησε αυτονομία και ανεξαρτησία από την κοσμική εξουσία, κράτησε κάποια όρια πέρα από τα οποία δεν μπορούσε να υποχωρήσει. Τα όρια αυτά τα υπαγόρευαν οι αρχές της ορθοδοξίας και οι ηθικοί νόμοι του χριστιανισμού. Καμία δύναμη δεν μπορούσε να τις αγνοήσει χωρίς να τιμωρηθεί, ακόμη και ο ίδιος ο αυτοκράτορας, ο οποίος ήταν υποχρεωμένος να τις σέβεται και να τις υπακούει. Η υπέρβαση της εξουσίας και των κανόνων προσέκρουε στη σθεναρή αντίσταση των πολιτικών και των εκκλησιαστικών παραγόντων (Πέννα, 2001) και ο αυτοκράτορας πολύ συχνά αναγκαζόταν να προβεί σε ταπεινωτικές εκδηλώσεις μετάνοιας, δείχνοντας όμως προθυμία προκειμένου να αποφύγει τον αφορισμό και άλλες βαριές εκκλησιαστικές ποινές (Μυργιώτη, 2013). Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα μετάνοιας αυτοκράτορα αποτελεί η τολμηρή πολιτική του Αλέξιου Α' Κομνηνού (1081-1118) ο οποίος, όταν η αυτοκρατορία βρισκόταν στα όρια της χρεωκοπίας, κατάσχεσε από την εκκλησία μερικά πλοία από το στόλο της προκειμένου να εξοικονομήσει χρήματα και να καλύψει σημαντικές κρατικές ανάγκες. Σύντομα και κάτω από την πίεση της δυσαρέσκειας της εκκλησίας αλλά και του λαού, δήλωσε μετάνοια, επέστρεψε ένα μεγάλο μέρος των χρημάτων και εξέδωσε Νεαρά² με την οποία καταδίκαζε την πράξη του και απαγόρευε ανάλογες πράξεις για το μέλλον (Charanis, 1948).

² Οι νεαρές (Νεαραί) ήταν νόμοι που απέβλεπαν κυρίως στον περιορισμό της μεγάλης γαιοκτησίας.

3.4 Η προέλευση της αυτοκρατορικής εξουσίας

Όπως αναφέρθηκε και πιο πάνω, ο «αυτοκράτορας-Θεός» των ρωμαϊκών χρόνων μετατράπηκε σε εκπρόσωπο του Θεού επί της γης, σε «αυτοκράτορα ελέω Θεού», στα Βυζαντινά χρόνια και παρόλες τις αλλαγές που έλαβαν χώρα δεν έπαψαν να υπάρχουν ακόμη επιρροές από τα ρωμαϊκά χρόνια. Έτσι, ο αυτοκράτορας ήταν ο «άριστος», ο εκλεκτός του στρατού και του λαού. Διαπιστώνουμε πως υπάρχει μια δυαρχική αντίληψη όσον αφορά στη προέλευση της αυτοκρατορικής εξουσίας η οποία σε όλη τη διάρκεια της αυτοκρατορίας λειτούργησε συνδυαστικά. Ο Αναστάσιος Α΄ (491-518), αποδίδει την εκλογή του στην ένδοξη σύγκλητο, στη συναίνεση του στρατού και του λαού, μα πάνω απ' όλα στη συγκατάβαση της Αγίας Τριάδος. Γενικότερα, ότι ήταν ο αυτοκράτορας για τους υπηκόους του ήταν ο Θεός για τον αυτοκράτορα και όπως ο Θεός βασιλεύει στο σύμπαν, έτσι και ο αυτοκράτορας κυβερνά την οικουμένη (Πέννα, 2001). Σε αυτό το πλαίσιο, οι αυτοκρατορικές αρετές πήγαιζαν από την προσπάθεια μίμησης του Θεού και περιλάμβαναν τη φιλανθρωπία, τη δικαιοσύνη, τη γενναιοδωρία, την ευνομία, την ευσέβεια. Ο αυτοκράτορας μεταβίβαζε εξουσία σε διορισμένους από τον ίδιο άρχοντες και οι υπήκοοι της αυτοκρατορίας ήταν υποχρεωμένοι να υπακούουν σ' αυτούς τους άρχοντες. Οι Πατέρες της Εκκλησίας με τη σειρά τους τόνιζαν την ανάγκη υπακοής από σεβασμό στον αυτοκράτορα, δια μέσω του οποίου δρούσε η Θεία Πρόνοια ενώ συγχρόνως εξασφάλιζαν και την ευταξία (Πέννα, 2001, Πέννα, 1999).

3.5 Οι σχέσεις του αυτοκράτορα με τους νόμους

Παρόλο που στο Βυζάντιο ο αυτοκράτορας ήταν η πηγή των νόμων, ο νόμος, κατά παράδοξο τρόπο, ήταν πάντα κάτι ανώτερο από τον αυτοκράτορα. Ήταν ο πιο ισχυρός φραγμός στην απόλυτη εξουσία του ηγεμόνα, και αυτό διατηρήθηκε σε όλη τη διάρκεια της ιστορίας της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας (Πέννα, 1999).

Η Ιουστινιάνεια νομοθεσία ακολούθησε τη ρωμαϊκή παράδοση και τον ορισμό του 3^{ου} αι. μ.Χ. ότι ο αυτοκράτωρ εξαιρείται των νόμων, ανυψώνοντάς τον σε θέση παντοδυναμίας και εξουσιοδοτώντας τον με το δικαίωμα που είχε μόνο αυτός, να θεσπίζει, να ερμηνεύει και να ακυρώνει νόμους. Ακόμη, διακήρυξε ότι ο

αυτοκράτορας ορίσθηκε από τον ίδιο Θεό να διοικεί την αυτοκρατορία ως εκπρόσωπός του, ως *έμψυχος νόμος* (Πέννα, 1999).

Είναι αξιοσημείωτο βέβαια ότι ο αυτοκράτορας-νομοθέτης, ο ανώτατος δικαστής και ανώτατος κριτής, υποκύπτει στην υπεροχή του νόμου. Μια τέτοια αποδοχή δεν θεσμοθετείται αλλά εκφράζεται μέσα από φραστικούς προσδιορισμούς. Έτσι για παράδειγμα στην Ιουστινιάνεια νομοθεσία, υπάρχουν σαφείς ενδείξεις για αυτοκρατορική συμμόρφωση και υπακοή προς τους νόμους και φράσεις όπως *«είμεθα απηλλαγμένοι των νόμων, εν τούτοις όμως συμμορφωνόμαστε με αυτούς»* (Εισηγήσεις, Π.17.8) και *«είναι λόγος αντάξιος του αυτοκράτορα η δημόσια αναγνώρισή του ότι υπόκειται κι αυτός στους νόμους»* (Ιουστινιάνειος Κώδικας, I.14.4), υποδηλώνουν πρόθεση υπακοής του αυτοκράτορα στους νόμους και πρόθεση επιβολής της ισχύουσας νομοθεσίας στον αυτοκράτορα. Ο ανώτατος άρχοντας έχει ηθική υποχρέωση να υποτάσσεται στην ιερότητα των νόμων και να προσαρμόζει την εξουσία του *κατά μίμησιν* του Θεού και έτσι γίνεται υπόδειγμα συμπεριφοράς για τους υπηκόους του. Με το παράδειγμά του επιβάλει δεοντολογικούς φραγμούς για την περιφρούρηση της ευνομίας (Πέννα, 1999).

Για τους βυζαντινούς αυτοκράτορες ο νόμος αποτελεί τον αληθινό και σοφό κυβερνήτη του κράτους. Κυριαρχεί επίσης η άποψη ότι το κύρος του δικαίου αποτελεί προϋπόθεση και για το κύρος της αυτοκρατορικής εξουσίας. Σε νομοθετική διάταξη αυτοκρατόρων στον Κώδικα αναφέρεται επίσημα ότι από το κύρος του νόμου εξαρτάται και το κύρος του ηγεμόνα. Διαπιστώνουμε λοιπόν ότι χαρακτηριστικό της αυτεξουσίας του Βυζαντινού αυτοκράτορα τόσο στη θέσπιση όσο και στην τήρηση των νόμων ήταν η ελευθερία ταυτόχρονα με ηθικές και δεοντολογικές δεσμεύσεις (Πέννα, 1999).

3.6 Η σύγκλητος

Η βυζαντινή σύγκλητος αποτελεί άμεση συνέχεια της ρωμαϊκής και απέκτησε σύμφωνα με την Χριστοφιλοπούλου (1949), τα δικαιώματα και τις αρμοδιότητες της τελευταίας, διαμόρφωσε τον ίδιο χαρακτήρα κατά τη βυζαντινή χιλιετία και επιδεικνύει άλλοτε λιγότερο και άλλοτε περισσότερο ενεργό συμμετοχή στη διακυβέρνηση του κράτους.

Αρχικά ο ρόλος της Συγκλήτου ήταν υποβαθμισμένος. Από τον 5^ο όμως αιώνα και έπειτα κατέστη σημαντικός πολιτικός φορέας και οι αρμοδιότητές της ήταν η εκλογή του αυτοκράτορα, η άσκηση δικαστικών καθηκόντων σε περιπτώσεις σοβαρών αδικημάτων πολιτικού χαρακτήρα και η συμμετοχή της στη διπλωματία του βυζαντινού κράτους (Πέννα, 1999). Ο χαρακτήρας της σύμφωνα με την Χριστοφιλοπούλου (1949) είναι συμβουλευτικός και ο αυτοκράτορας σε κάθε σοβαρή απόφαση για την αυτοκρατορία λαμβάνει γνώση των απόψεών της. Η τελική απόφαση ανήκει στο αυτοκράτορα αλλά η σύγκλητος παίζει ρόλο στη διαμόρφωσή της. Επιπλέον, παρεμβαίνει στον διορισμό αντιβασιλέως όταν ο διάδοχος της αυτοκρατορίας είναι ανήλικος, αποτελεί αξιόπιστο μάρτυρα των πράξεων του αυτοκράτορα, και σε κρίσιμες καταστάσεις διορίζει στρατηγούς (Πέννα, 1999).

Δεν θα πρέπει όμως να ξεχνούμε πως η Βυζαντινή Αυτοκρατορία διήρκησε έντεκα αιώνες και πως οι κύριοι αυτοκράτορες υπήρξαν ογδόντα οχτώ, με αποτέλεσμα να υπάρχουν διακυμάνσεις ανάμεσα στις σχέσεις αυτοκράτορα και της Συγκλήτου και πολλές φορές η σύγκλητος να είναι απλά ένα πιόνι στα χέρια του αυτοκράτορα. Ο Beck (2009) διαπιστώνει πως η σύγκλητος είναι ισχυρότερη όταν είναι αδύναμη η θέση του αυτοκράτορα, όταν υπάρχουν συνταγματικές κρίσεις ή όταν ο αυτοκράτορας αποφεύγει να σηκώσει μόνος του το βάρος μια απόφασης.

Η σύγκλητος αποτελείται κατά το μεγαλύτερο μέρος της από ανώτατους εν ενεργεία κρατικούς λειτουργούς και από αφοσιωμένους αξιωματούχους της αυλής και ο αυτοκράτορας συμπληρώνει το σώμα της με προσωπικούς διορισμούς. Αποτελεί την κεφαλή του κυβερνητικού μηχανισμού και θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως συμβούλιο του στέμματος. Καθώς ο αυτοκράτορας μπορεί να διορίζει και να παύει όποτε το επιθυμεί διάφορους υψηλόβαθμους κρατικούς λειτουργούς, η σύγκλητος βρίσκεται αρκετά συχνά στην αυθαιρεσία του αυτοκράτορα και η ελευθερία κινήσεών της είναι περιορισμένη. Από την άλλη όμως, η ταύτιση ανάμεσα στο συμβουλευτικό όργανο και την εκτελεστική εξουσία σημαίνει χωρίς αμφιβολία μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα για τη σύγκλητο (Beck, 2009). Δεν είναι λίγα τα παραδείγματα που αυτοκράτορες έχουν έρθει σε σφοδρή αντιπαράθεση και αλλάζει η βαρύτητα του ρόλου τους ανάλογα με τις συνθήκες.

Μερικά παραδείγματα των διακυμάνσεων του ρόλου της συγκλήτου: Οι δυναστείες των Κομνηνών και των Λασκάρων δεν αφήνουν στη σύγκλητο μεγάλη

ελευθερία δράσης, ενώ κατά τη δυναστεία των Παλαιολόγων και συγκεκριμένα επί Ανδρονίκου Β', η σύγκλητος ανακτά τη σπουδαιότητά της και γίνεται όργανο διαιτησίας ανάμεσα στον αυτοκράτορα και στον ανυπότακτο εγγονό του Ανδρόνικο Γ'. Κατά τον 5^ο αιώνα η βασιλεία του Βασιλίσκου εξαρτάται από την εύνοια της συγκλήτου, αλλά τελικά η σύγκλητος επιδεικνύει δυσμένεια και τον ανατρέπει. Ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός Α' είχε τις χειρότερες σχέσεις με τη σύγκλητο καθώς αυτή προσπάθησε να τον ανατρέψει έπειτα από τον «ψαλιδισμό» των δικαιωμάτων των ευγενών και την επιβολή βαριών φόρων. Ο Ιουστινιανός σχεδόν την απέκλεισε από τις κυβερνητικές υποθέσεις. Το 608 η σύγκλητος εκθρονίζει τον Φωκά καθώς τον θεωρεί τύραννο πυροδοτώντας την εξέγερση του μετέπειτα αυτοκράτορα Ηρακλείου. Το 641 μαζί με το λαό, έρχεται σε αντιπαράθεση με την αυτοκράτειρα Μαρτίνα και τον γιο της, τους αποδοκιμάζουν στον ιππόδρομο και τους ανατρέπουν από την εξουσία. Τέλος, τις τελευταίες μέρες της αυτοκρατορίας πριν την πτώση του Βυζαντίου παίζει σημαντικό ρόλο στη διαπραγμάτευση με τον Μωάμεθ τον Πορθητή (Beck, 2009).

Ο Κωνσταντίνος Β' είναι αυτός που πρώτος καθόρισε νομοθετικά τις προϋποθέσεις ένταξης στο συγκλητικό σώμα και όρισε τον αριθμό των συγκλητικών σε δύο χιλιάδες (Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, 2018). Η συγκλητική ιδιότητα ήταν κληρονομική. Μπορούσαν όμως να εισχωρήσουν στους κόλπους της κι άλλα μέλη α) με απόφαση του αυτοκράτορα, β) με απόφαση της συγκλήτου κατόπιν υπόδειξης του αυτοκράτορα ή με συγκλητική απόφαση επικυρωμένη όμως από τον αυτοκράτορα, γ) αν το μέλος ήταν υψηλόβαθμο στην ιεραρχία και δ) ως ανταμοιβή έπειτα από την συμπλήρωση ορισμένων ετών στην αυτοκρατορική υπηρεσία. Τέλος, υπό προϋποθέσεις ήταν δυνατό να γίνουν μέλη της συγκλήτου άτομα κατώτερων αξιωμάτων που ανήκαν στην τοπική αυτοδιοίκηση των πόλεων (Χριστοφιλοπούλου, 1949).

Ο Beck (2009), υποστηρίζει πως η βυζαντινή σύγκλητος δεν έγινε μόνιμη δύναμη λόγω της αστάθειας της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Οι συνεχόμενες μεταβολές στην ανώτερη ιεραρχία κάθε φορά που εκλεγόταν καινούριος αυτοκράτορας ήταν φυσικό να έχει αρνητικές επιπτώσεις στη σύγκλητο.

3.7 Ο στρατός

Ο στρατός αποτελούσε κι αυτός σημαντικό πολιτικό και πολιτειακό παράγοντα και έπαιξε ουσιαστικό ρόλο στον περιορισμό της εξουσίας του αυτοκράτορα. Μέχρι το 450 αποτελούσε βασικό μέλος των εκλεκτόρων του αυτοκράτορα αλλά καθώς αποτελούνταν από μισθοφόρους υπήρχε ο κίνδυνος η εκλογή του αυτοκράτορα να εξαρτάται από ξένους και γι' αυτό παραγκωνίζεται όσον αφορά στην εκλογή του αυτοκράτορα. Από το 450 και έπειτα αποτελεί πηγή άξιων ανταπαιτητών του αυτοκρατορικού θρόνου (Πέννα, 1999). Από τους ογδόντα οχτώ κύριους αυτοκράτορες τουλάχιστον οι τριάντα είναι άνδρες που διακρίθηκαν στο αυτοκρατορικό αξίωμα ως στρατηλάτες, ως στρατιώτες-αυτοκράτορες. Τουλάχιστον οι δεκαοχτώ από τους τριάντα μεταπήδησαν από το στρατόπεδο στο θρόνο καθώς ήταν εξαιρετικοί στρατηγοί και επειδή ο στρατός τους ήθελε για αυτοκράτορες (Beck, 2009).

Από τον 7^ο αιώνα και έπειτα επανέρχεται στο προσκήνιο κυρίως μέσα από τον θεσμό των θεμάτων³ και αναδεικνύεται σε αποφασιστικό κομμάτι των πολιτικών εξελίξεων. Η άποψη του λαού για την καταλληλότητα του αυτοκράτορα σε συνδυασμό με τις φιλοδοξίες των στρατηγών οδήγησε σε στρατιωτικές επαναστάσεις που στηρίζονταν στους θεματικούς στρατούς οι αποτελούνταν από τον γηγενή πληθυσμό. Έτσι έχουμε αυτοκράτορες που αναδείχθηκαν από το στρατό όπως ο Βαρδάνης-Φιλιππικός το 711, ο Θεοδόσιος Γ' το 715, ο Λέων ο Ίσαυρος το 716 κ.α. (Χριστοφιλοπούλου, 1978).

3.8 Ο λαός

Ο λαός κατείχε από το παρελθόν αόριστα δικαιώματα ελέγχου της εξουσίας του αυτοκράτορα και ειδικά τα πρώτα της αυτοκρατορίας είχαν μεγάλη ισχύ. Ο λαός ήταν οργανωμένος σε ομάδες που ονομάζονταν δήμοι και αρχικά είχαν αθλητικό χαρακτήρα. Οι ομάδες αυτές ήταν οι Βένετοι (Κυανοί), οι Πράσινοι, οι Λευκοί και οι Ρούσιοι (Ερυθροί). Επίσημα πρωτόκολλα μας δίνουν πληροφορίες για τη συμμετοχή των ομάδων αυτών σε αυτοκρατορικές αναγορεύσεις. Συγκεντρωμένοι στον

³ Θέματα ονομάστηκαν οι περιοχές εγκατάστασης στρατιωτικών μονάδων οι οποίες εξελίχθηκαν σε διοικητικές περιφέρειες. Την ανώτατη πολιτική εξουσία του θέματος ασκούσε ο στρατηγός. Στα θέματα υπηρετούσαν αγρότες στους οποίους το κράτος παραχωρούσε στρατιωτικά κτήματα για καλλιέργεια με αντάλλαγμα τη στρατιωτική τους υπηρεσία.

ιππόδρομο εκδήλωναν στη Σύγκλητο τις απόψεις τους και τα αιτήματά τους ζητωκραυγάζοντας το νέο αυτοκράτορα με νουθεσίες και επικλήσεις. Πολύ συχνά αντιδρούσαν σθεναρά σε αντιλαϊκά μέτρα του αυτοκράτορα. Ως μοναδικές οργανωμένες ομάδες κοσμικής προέλευσης απέκτησαν πολιτική ισχύ και αντιπροσώπευαν τον λαό έναντι της εξουσίας. Η ανάμειξή τους στην πολιτική ζωή ως ανασταλτικός παράγοντας στην απολυταρχία του αυτοκράτορα εξασθένησε κατά τον 7^ο αιώνα και περιορίστηκε στην αντιπροσώπευση του λαού στις επίσημες εκδηλώσεις. Παρόλα αυτά ο λαός της Κωνσταντινούπολης συνέχισε μέχρι το τέλος να εκδηλώνει δημόσια τις επιθυμίες του και τις αποστροφές του και να επεμβαίνει στην πολιτική ζωή της αυτοκρατορίας (Πέννα, 1999).

3.9 Συμπεράσματα

Η μεταρρυθμιστική πολιτική του ρωμαϊκού κράτους στα τέλη του 3^{ου} αιώνα και αρχές του 4^{ου}, συνεχίζεται από τον Μ. Κωνσταντίνο και δημιουργεί ένα νέο πολιτειακό και πολιτικό σχήμα, που αποτέλεσε την αρχή του βυζαντινού κόσμου. Το πολίτευμα του νέου βυζαντινού κράτους είναι η συγκεντρωτική μοναρχία με εξαιρετικά αναβαθμισμένη τη θέση του αυτοκράτορα, ο οποίος έχει στα χέρια του απεριόριστη εξουσία αλλά συγχρόνως ακτινοβολεί θεία δύναμη και κατέχει θεϊκή εξουσιοδότηση. Ασκεί έλεγχο στον κρατικό μηχανισμό, στο στρατό και στην εκκλησία και είναι ο απόλυτος ρυθμιστής των πάντων. Η παντοδυναμία του όμως προσκρούει σε ηθικούς περιορισμούς και παράλληλα η σύγκλητος, ο στρατός, ο λαός και αργότερα η εκκλησία επηρεάζουν τις πολιτικές εξελίξεις και περιορίζουν την εξουσία του. Η Ιουστινιάνεια νομοθεσία, όπως και η ρωμαϊκή, ορίζει ότι ο αυτοκράτορας εξαιρείται των νόμων και τον εξουσιοδοτεί με το δικαίωμα να θεσπίζει, να ερμηνεύει και να ακυρώνει νόμους. Κατά τρόπο παράδοξο όμως ο νόμος είναι κάτι ανώτερο από τον αυτοκράτορα και ο πιο ισχυρός φραγμός στην απόλυτη εξουσία του.

Η σύγκλητος επιδεικνύει άλλοτε λιγότερο και άλλοτε περισσότερο ενεργό συμμετοχή στη διακυβέρνηση του κράτους. Συμμετέχει στην εκλογή του αυτοκράτορα, στην άσκηση δικαστικών καθηκόντων σε αδικήματα πολιτικού χαρακτήρα και στη διπλωματία του κράτους. Σε σοβαρές κρατικές αποφάσεις ο αυτοκράτορας λαμβάνει υπόψη του τη γνώμη της αλλά η τελική απόφαση ανήκει πάντα σ' αυτόν. Ο στρατός αποτελεί σημαντικό πολιτειακό παράγοντα. Αρχικά συμμετέχει στη διαδικασία

εκλογής του αυτοκράτορα και από τον 7^ο αιώνα και έπειτα (μέσα από τον θεσμό των θεμάτων) παίζει αποφασιστικό ρόλο στις πολιτικές εξελίξεις, πολλές φορές αποτελώντας σημαντική πηγή αξιών ανταπαιτητών του θρόνου. Ο λαός ειδικά στα πρώτα χρόνια της αυτοκρατορίας έχει μεγάλη ισχύ καθώς κατέχει αόριστα δικαιώματα ελέγχου της εξουσίας. Είναι οργανωμένος σε ομάδες που ονομάζονται δήμοι συμμετέχει σε αυτοκρατορικές αναγορεύσεις και εκδηλώνει τις απόψεις και τα αιτήματά του κυρίως ζητωκραυγάζοντας το νέο αυτοκράτορα με νουθεσίες και επικλήσεις.

4ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΤΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ

Εισαγωγή

Σε αυτό το κεφάλαιο εξετάζεται η δομή και τα χαρακτηριστικά της βυζαντινής κοινωνίας. Πιο συγκεκριμένα περιγράφεται ο χαρακτήρας και η διάρθρωση της βυζαντινής κοινωνίας με έμφαση στις τρεις βασικές κοινωνικές τάξεις: την ανώτερη, τη μεσαία και την κατώτερη τάξη. Στη συνέχεια περιγράφεται η δομή της «βυζαντινής φεουδαρχίας» και στο τέλος του κεφαλαίου αναφέρονται τα συμπεράσματα που προκύπτουν από αυτό.

4.1 Ο χαρακτήρας και η διάρθρωση της βυζαντινής κοινωνίας

Οι βυζαντινοί πολίτες ταξινομούν φραστικά τους συμπολίτες τους σε *μεγάλους* και *μικρούς*, *δυνατούς* και *πένητες* αλλά και *μεσαίους*. Άλλες φορές πάλι τους ταξινομούν με λιγότερο σαφή τρόπο που αφορά στις ασχολίες τους, στα λειτουργήματα και στα επαγγέλματά τους. Το σίγουρο όμως είναι πως κάτω από την αδιαφιλονίκητη κορυφή, τον αυτοκράτορα, υπάρχει η ανώτερη τάξη, έπειτα το πλατύ στρώμα της μεσαίας τάξης και τέλος οι φτωχοί πολίτες (Πέννα, 1999).

Από τις αρχές του 10^{ου} μέχρι τις αρχές του 11^{ου} αιώνα υπάρχει έντονος ανταγωνισμός ανάμεσα στην κεντρική εξουσία και σε ομάδες μεγάλων γαιοκτημόνων που ανήκουν στην άρχουσα τάξη οι οποίοι, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, έχουν οικονομικά «δυναμώσει» πολύ και με τον ένα ή τον άλλο τρόπο εκμεταλλεύονται την κατάσταση και ιδιοποιούνται τις περιουσίες μικρών ιδιοκτητών γης. Οι αυτοκράτορες στην προσπάθειά τους να κρατήσουν ισορροπίες και να περιορίσουν το φαινόμενο θέσπισαν νομοθετικά μέτρα, Σειρά Νεαρών, που αποσκοπούσαν στην εξασφάλιση του χαρακτήρα διαιτησίας του κράτους (Πέννα, 1999). Το κυριότερο από τα μέτρα είναι η βυζαντινή *προτίμησις* και αναλύεται παρακάτω στο 5^ο κεφάλαιο.

Το μέγεθος της απορρόφησης των μικρών ιδιοκτησιών ήταν τόσο μεγάλο που ο Σβορώνος (1991,σελ.76), μέσα από τα λόγια του αυτοκράτορα Ρωμανού Α΄ περιγράφει για τους δυνατούς: «Οι δυνατοί δεν ορρωδούν ενώπιον κανενός εμποδίου, για να εξασφαλίσουν τα συμφέροντά τους...» Ο αυτοκράτορας Ρωμανός Α΄,

συνάντησε ανθρώπους που έδειξαν τόση σκληρότητα και διάθεση πλουτισμού, ώστε αγόραζαν με εξευτελιστική τιμή τις μικρές περιουσίες. Αποφάσισε έτσι ότι αν η αγορά έχει γίνει σε τιμή μικρότερη από το μισό της πραγματικής, οι αγοραστές που ανήκουν φυσικά στους δυνατούς, θα απομακρύνονται από το κτήμα χωρίς την παραμικρή αποζημίωση...»

Οι αυτοκράτορες του 11^{ου} αιώνα συνέχισαν την ίδια πολιτική κατά των επεκτατικών τάσεων των γαιοκτημόνων. Προσπάθησαν επίσης να διευρύνουν την κοινωνική βάση της αυτοκρατορικής εξουσίας βασιζόμενοι στη νέα «αστική» τάξη που δημιουργείται με την ανάπτυξη του εμπορίου καθώς και με την εισαγωγή στον κρατικό μηχανισμό προσώπων που δεν είχαν σχέση με την αυτοκρατορική οικογένεια αλλά ούτε και με μεγάλες και πλούσιες οικογένειες των γαιοκτημόνων. Οι άνθρωποι αυτοί κατείχαν γενικότερη παιδεία, νομική κατάρτιση και προσωπικές ικανότητες (Πέννα, 1999).

Πιο αναλυτικά οι κοινωνικές τάξεις περιλαμβάνουν:

Την άρχουσα τάξη για την οποία δεν υπάρχει κάποιος ξεκάθαρος και παγιωμένος προσδιορισμός της ειδολογικής σύστασής της. Σημαντικό ρόλο έπαιξε η ευγενική καταγωγή αλλά παράλληλα σημαντικά κριτήρια για τη βυζαντινή ιεράρχηση αποτελούσαν και η περιουσία, η άσκηση ανώτατων λειτουργημάτων και η προσωπική αξία. Για παράδειγμα τον 11^ο αιώνα υπάρχουν συγγραφείς που θεωρούν ότι η άρχουσα τάξη διακρίνεται από την περιουσία της και την υψηλή της θέση στον κρατικό μηχανισμό, ενώ άλλοι θεωρούν ότι η καταγωγή και το ήθος είναι τα συστατικά στοιχεία που κάνουν την άρχουσα τάξη να ξεχωρίζει (Πέννα, 1999). Στο ξεκίνημα του 12^{ου} αιώνα το προβάδισμα παίρνει η ευγενική καταγωγή, ενώ στο τέλος του ίδιου αιώνα η υψηλή θέση στον κρατικό μηχανισμό (Πέννα, 1999).

Ο Guillou (1988), αναφέρει πως το κράτος επιλέγει μέσα από την κοινωνία όσους είναι αξιόπιστοι και αξιόλογοι, εννοώντας τους ανθρώπους που είναι άξιοι εμπιστοσύνης και άξιοι υπόληψης. Αυτοί οι άνθρωποι είναι οι άνθρωποι της εκκλησίας, οι πολιτικοί, οι στρατιωτικοί καθώς και άνθρωποι που βρίσκονται σε υψηλές κρατικές θέσεις και έχουν υψηλά εισοδήματα. Η ιθύνουσα τάξη αποτελείται από τους «δυνατούς» και περιλαμβάνει στους κόλπους της τους το μέρος εκείνο τους πληθυσμού που κατέχει διοικητική εξουσία και χρήματα. Αντίθετα οι αδύνατοι ή

φτωχοί, είναι ο πληθυσμός της υπαίθρου, καθώς και μεγάλο μέρος του πληθυσμού των πόλεων, όπως έμποροι, τεχνίτες κ.λπ.

Πληροφορίες από διάφορες πηγές όπως αυτοκρατορικά διατάγματα ή νομοθεσία φανερώνουν πως η βυζαντινή άρχουσα τάξη περιλάμβανε μικρότερες ομάδες στους κόλπους της όπως:

Η τάξη των συγκλητικών που διέθετε αριστοκρατική καταγωγή, μεγάλη περιουσία και κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο κατείχε πρώτη θέση στην κοινωνική ιεραρχία. Σταδιακά προστίθενται και άλλα κριτήρια ένταξης στις τάξεις των συγκλητικών όπως άσκηση ανώτερων κρατικών λειτουργημάτων και η προσωπική αξία, γεγονός που έχει σαν αποτέλεσμα τη διεύρυνση της τάξης και μερική απομάκρυνση από την καθαρά κληρονομική απονομή του συγκλητικού τίτλου. Είναι γεγονός ότι υπήρχε κληρονομική διαιώνιση του τίτλου σε όλα τα μέλη μιας οικογένειας ενός συγκλητικού εφόσον βέβαια τα περιουσιακά τους στοιχεία το επιτρέπουν. Η συγκλητική τάξη διευρύνεται ακόμη περισσότερο κατά τον 11^ο αιώνα καθώς την χαρακτηρίζει μεγάλη κάθετη κινητικότητα και περιλαμβάνει εμπόρους και τεχνίτες. Σε αυτή την τάξη ανήκουν και μεγάλες επαρχιακές οικογένειες στρατιωτικών αξιωματούχων που διέθεταν σχεδόν το μονοπώλιο των μεγάλων στρατιωτικών αξιωματών. Με δεσμούς ενδογαμίας και μεγάλη γαιοκτησία στην κατοχή τους αποτελούσαν την πλειονότητα των δυνατών και παγίωσαν μια στρατιωτική αριστοκρατία (Πέννα, 1999).

Μια άλλη εξέχουσα τάξη αποτελούνταν από υψηλόβαθμους αυλικούς ή κρατικούς λειτουργούς και αξιωματούχους (Πέννα, 1999). Ήταν μέλη μεγάλων οικογενειών στην υπηρεσία του αυτοκράτορα (δικαστές, επικεφαλής γραμματειών, φοροεισπράκτορες) και παγίωσαν μια πολιτική αριστοκρατία στην Κωνσταντινούπολη. Η σταδιοδρομία τους βασιζόταν στην υπακοή, στην επινοητικότητα, σε ειδικές γνώσεις αλλά κάποιες φορές και στην κολακεία. Η θέση τους ήταν ιδιαίτερα επισφαλής και εξαρτιόταν αποκλειστικά από την επιθυμία του αυτοκράτορα. Η σύσταση της πολιτικής αριστοκρατίας της Κωνσταντινούπολης διευρύνθηκε με τη συμμετοχή οικογενειών που ασχολούνταν με το εμπόριο και τη βιοτεχνία, καθώς και με πολύ μορφωμένους πολίτες όπως νομικούς, θεολόγους και ρήτορες.

Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι σε αυτό τα πλαίσιο οι οικονομικά ισχυροί, λόγω της καταγωγής τους ή λόγω της κατοχής γης, σε συνδυασμό με την εισχώρησή τους σε υψηλές θέσεις του κρατικού μηχανισμού ή της εκκλησίας αποτελούσαν την ανώτερη τάξη. Δημιουργείται έτσι ένας κύκλος όπου η οικονομική δύναμη φέρνει την κοινωνική και πολιτική ισχύ και δεν είναι δυνατό να γίνει διάκριση μεταξύ οικονομικών και κοινωνικών κριτηρίων που χαρακτηρίζουν την κοινωνική ομάδα. Ωστόσο, η ανώτερη τάξη στο Βυζάντιο δεν προσδιορίζεται από κληρονομική κατοχύρωση. Είναι ασυνεχής και επηρεάζεται έντονα από την κοινωνική κινητικότητα σε συνδυασμό με το σύστημα των «ημετέρων» που υιοθετούν όλοι οι αυτοκράτορες. Εδώ θα πρέπει να σημειωθεί ότι η κινητικότητα αυτή είχε ευρεία αποδοχή στο Βυζαντινό κόσμο και επηρέαζε ακόμη και τον αυτοκρατορικό θρόνο καθώς δεν είναι λίγα τα παραδείγματα αυτοκρατόρων που έφτασαν στο ύψιστο αξίωμα από τα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα όπως ο Βασίλειος Α⁴ το 867 (Πέννα, 1999).

Η μεσαία τάξη στο Βυζάντιο ήταν αρκετά εκτεταμένη και αποτελούνταν από ομάδες που παρουσίαζαν διαφορές στα εισοδήματά τους. Αυτή η τάξη περιλάμβανε μεσαίους και μικρούς γαιοκτήμονες, κρατικούς υπαλλήλους κατώτερων θέσεων, ελεύθερους επαγγελματίες, ειδικευμένους τεχνίτες, στρατιώτες κτλ. (Πέννα, 1999).

Οι ελεύθεροι επαγγελματίες συνήθως ήταν εγκατεστημένοι στα αστικά κέντρα ενώ οι έμποροι άλλοτε είχαν μόνιμη κατοικία και άλλοτε περιφέρονταν σε πόλεις και χωριά για να πουλήσουν τα εμπορεύματά τους (Πέννα, 1999).

Κατά τον 10^ο με την ανάπτυξη της οικονομίας δημιουργήθηκε μια ομάδα αρκετά ευκατάστατων βιοτεχνών και εμπόρων οι οποίοι μαζί με άλλες επαγγελματικές κατηγορίες όπως τραπεζίτες, ειδικευμένους τεχνίτες και ναύκληρους δημιούργησαν μια μεσαία κοινωνική τάξη, μια «αστική» τάξη. Τα μέλη της τάξης αυτής ονομάζονταν *δημοτικοί, αστικοί* ή *οι της αγοράς* και ήταν οργανωμένα σε συντεχνίες ή αδελφότητες και διέφεραν από το ανοργάνωτο πλήθος που ονομάζονταν *όχλος*. Στις αρχές του 11^{ου} αιώνα αυτή η τάξη έχει συνειδητοποιήσει τη δύναμή της και προβάλλει σημαντικές διεκδικήσεις όπως τη συμμετοχή της στην ιεραρχία της αυτοκρατορικής αυλής και στην πολιτική ζωή του τόπου (Πέννα, 1999).

⁴ Ο Βασίλειος Α΄ Μακεδόν ήταν άνθρωπος ταπεινής καταγωγής από οικογένεια χωρικών, ανέβηκε στο θρόνο μετά από μια ανοδική πορεία στη διοικητική ιεραρχία της Πρωτεύουσας, έως ότου γίνει ευνοούμενος και φίλος του αυτοκράτορα Μιχαήλ Γ΄ και χριστεί τελικά συναυτοκράτορας και έπειτα από μικρό χρονικό διάστημα αυτοκράτορας.

Στη μεσαία τάξη ανήκαν και οι απλοί στρατιώτες καθώς η στρατιωτική σταδιοδρομία ήταν ανοιχτή σε όλους τους ελεύθερους πολίτες αρκεί να πληρούσαν κάποιες προδιαγραφές όπως για παράδειγμα τα απαραίτητα σωματικά προσόντα. Ο στρατιώτης όφειλε να είναι συγκεντρωμένος στο καθήκον του, να απέχει από τα πολιτικά αξιώματα, από εμπορικές δραστηριότητες και επιχειρήσεις (Πέννα, 1999).

Η διαφορά ανάμεσα στη μεσαία τάξη και την κατώτερη τάξη, τον όγλο, έγκειται στην κατοχή περιουσίας αλλά και στην υπόληψη. Αναμφισβήτητα το κύριο χαρακτηριστικό της κατώτερης τάξης ήταν η φτώχεια που αρκετές φορές άγγιζε τα όρια της εξαθλίωσης. Ο όγλος περιλάμβανε ένα πολυάριθμο και ανομοιογενές πλήθος, όπως απλούς τεχνίτες, εργάτες, ψαράδες, ηθοποιούς, μικροεπαγγελματίες, άτομα ανειδίκευτα με ακαθόριστες ή ευκαιριακές ασχολίες, ζητιάνοι κτλ. Ένα μεγάλο μέρος απ' αυτούς ζούσαν από τη στήριξη της κοινωνικής πρόνοιας και έβρισκαν ανακούφιση στα κρατικά φιλανθρωπικά ιδρύματα, όπως άσυλα αστέγων, νοσοκομεία, φτωχοκομεία και ορφανοτροφεία (Πέννα, 1999).

Σε αυτή την τάξη ανήκαν και οι δούλοι οι οποίοι λόγω του χριστιανικού υποβάθρου της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας είχαν και καλύτερες συνθήκες μεταχείρισης. Σύμφωνα με γραπτές πηγές της εποχής, η τιμή τους ήταν υψηλή και η προέλευσή τους σκοτεινή. Κάποιοι ήταν απόγονοι δούλων, άλλοι υποβιβάστηκαν σε δούλους λόγω αιχμαλωσίας ενώ άλλοι προέρχονταν από αγορά. Οι περισσότεροι από αυτούς εργάζονταν σε κατοικίες πλουσίων, ασχολούνταν με τις οικιακές εργασίες και πολύ συχνά «δένονταν» σημαντικά με τους κυρίους τους με αποτέλεσμα να αναπτύσσονται σημαντικές σχέσεις εμπιστοσύνης. Η ανάθεση της επιστασίας του σπιτιού ή της φροντίδας της οικογενειακής περιουσίας, είναι εκδήλωση εμπιστοσύνης στο δούλο και αυτή η εξέλιξη οδήγησε σε ιεραρχική διαβάθμιση μεταξύ των δούλων (πρωτεύον δούλος). Η απελευθέρωση των δούλων προβλεπόταν από τη νομοθεσία και καθόριζε τους τρόπους και τους όρους της διαδικασίας. Η απελευθέρωση ζεύγους παντρεμένων δούλων που συνοδεύονταν από οικονομική υποστήριξη ήταν πολύ συχνή (Πέννα 1999, Mango 1990).

4.2 Η δομή της «βυζαντινής φεουδαρχίας»

Το φεουδαρχικό καθεστώς διέπεται από τα εξής χαρακτηριστικά (Πέννα, 1999): 1) από εξάρτηση ελεύθερου ανθρώπου από άνθρωπο, 2) από αυστηρή ιεράρχηση ανθρώπων σε υποτελείς και δεσπότες, 3) από τον κατακερματισμό της κρατικής εξουσίας με αποτέλεσμα οι δεσπότες να κατέχουν περιοχές εξουσίας με αρμοδιότητες που αφορούν στην απόδοση δικαιοσύνης, στη διατήρηση προσωπικού στρατού και σε ορισμένες περιπτώσεις ακόμη και στην κοπή νομισμάτων, 4) από τη στήριξη της οικονομίας αποκλειστικά από δραστηριότητες της αγροτικής παραγωγής, 5) από την εκχώρηση εκτάσεων γης σε γαιοκτήμονες με αντάλλαγμα κυρίως την παροχή κυρίως στρατιωτικών υπηρεσιών, 6) από την ανάθεση της καλλιέργειας γης σε χωρικούς οι οποίοι είχαν περιορισμένη προσωπική ελευθερία και από τους οποίους ο γαιοκτήμονας εισέπραττε φεουδαρχική πρόσοδο.

Αν και όλα τα παραπάνω χαρακτηρίζουν το δυτικό κόσμο και όχι το Βυζάντιο, κάποιοι αυτοκράτορες θέσπισαν ορισμένα μέτρα που θα μπορούσαν να θεωρηθούν ότι διευκόλυναν την εμφάνιση φεουδαρχικών τάσεων σε κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο. Αυτά είναι τα εξής: α) η *πρόνοια*, που εμφανίζεται στις γραφές για πρώτη φορά στα χρόνια του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού (1048/1056-1118). Ο όρος πρόνοια αναφέρεται στην παροχή ενός κτήματος με τους παροίκους τους σε διάφορα πρόσωπα τα οποία έχουν την υποχρέωση παροχής υπηρεσιών στο κράτος (Χριστοφιλοπούλου 1998, Λαΐου-Θωμαδάκη 1987). Ο Χωνιάτης (1975) αναφέρει ότι οι δικαιούχοι αυτών των κτημάτων έγιναν εισπράκτορες των φόρων των υποχειρίων τους καλλιεργητών οι οποίοι πριν την εφαρμογή της πρόνοιας αναγνώριζαν ως κύριο μόνο το δημόσιο. β) ανάπτυξη ιδιωτικών στρατών οι γνωστές *ακολουθίες* που περιλάμβαναν ένοπλους φρουρούς, δούλους, και συγγενείς και οι οποίοι συνδέονταν με δεσμούς πίστης και εξάρτησης με τους μεγαλογαιοκτήμονες. γ) Οι *εξκουσσείες* που ήταν μερικές ή καθολικές φοροαπαλλαγές των μεγαλογαιοκτημόνων και των μονών. δ) Το *χαριστίκιον*, που περιλάμβανε παραχωρήσεις κυρίως μοναστηριών αλλά και ιδρυμάτων σε μεγαλοϊδιοκτήτες γης και σε ανθρώπους της εκκλησίας (Πέννα, 1999).

Είναι προφανές ότι το *χαριστίκιον* και η *πρόνοια* θυμίζουν έντονα το *beneficium*⁵ και το φέουδο της δύσης αντίστοιχα. Στο Βυζάντιο όμως αυτές οι μορφές

⁵ Η παραχώρηση του δικαιώματος να καρπώνεται κάποιος μια έκταση γης για περιορισμένο χρονικό διάστημα με αντάλλαγμα την υπόσχεση προσφοράς συνήθως στρατιωτικών υπηρεσιών

γαιοκτησίας δεν έγιναν ποτέ ο βασικός τρόπος απόκτησης και κατοχής γης, ούτε τους αιώνες που εμφανίζονται (11^ο & 12^ο) αλλά ούτε και μεταγενέστερα, που το φαινόμενο αυτό παίρνει μεγαλύτερη έκταση. Παρόμοια, η παραχώρηση οικονομικών και φορολογικών προνομίων και δικαιωμάτων στους πλούσιους γαιοκτήμονες δεν γενικεύτηκε. Κάτω από αυτές τις συνθήκες διαπιστώνουμε ότι οι διαφορές του φεουδαρχικού και του βυζαντινού συστήματος είναι σημαντικές σε ότι αφορά στις γαιοκτητικές σχέσεις. Επιπλέον, η οικονομία του Βυζαντίου δε στηρίχθηκε μόνο στη γη αλλά ανέπτυξε το εμπόριο και τη βιοτεχνία. Σε πολιτικό επίπεδο, ο συγκεντρωτικός και ισχυρός χαρακτήρας του βυζαντινού κράτους δεν επέτρεψε την κατάτμηση της πολιτικής εξουσίας και την λύση των δεσμών κράτους και πολίτη. Ο Βυζαντινός υπήκοος θεωρούσε τον εαυτό του περισσότερο υπήκοο του αυτοκράτορα παρά μέλος κάποιου γένους ή έναν κρίκο σε μια αλυσίδα αρχόντων και υποτελών (Πέννα, 1999).

4.3 Συμπεράσματα

Η Βυζαντινή κοινωνία διακρίνεται βασικά σε τρεις τάξεις: την ανώτερη, τη μεσαία και την κατώτερη. Η ανώτερη «άρχουσα τάξη» δεν προσδιορίζεται από κληρονομική κατοχύρωση αλλά από την οικονομική δύναμη του ατόμου και της οικογένειάς του, σε συνδυασμό με την εισχώρηση στην κρατική ή εκκλησιαστική ιεραρχία. Μακροπρόθεσμα είναι ασυνεχής και δέχεται επιρροές από την κάθετη κοινωνική κινητικότητα και ρευστότητα. Συνεπώς με το πέρασμα του χρόνου διάφορες εσωτερικές μεταβολές διευρύνουν την ποιοτική της σύσταση χωρίς όμως να δημιουργούνται προβλήματα, καθώς χαρακτηριστικό της βυζαντινής κοινωνίας είναι η κάθετη κινητικότητα.

Η βυζαντινή μεσαία τάξη αποτελείται από πολλές μικρές επαγγελματικές ομάδες με συστατικά στοιχεία ποικίλα και ετερογενή. Η αστικοποίηση της Κωνσταντινούπολης έχει ως αποτέλεσμα τη δημιουργία συνειδητής μεσαίας «αστικής» τάξης.

Στην κατώτερη τάξη, τον όγλο, ανήκει πολυάριθμο πλήθος χωρίς περιουσία και σταθερή απασχόληση, που επιβιώνει κυρίως από την στήριξη της κοινωνικής πρόνοιας. Σε αυτή την τάξη ανήκουν και οι δούλοι που ανήκουν σε πλούσιες οικογένειες και σύμφωνα με τη νομοθεσία μπορούν να ελευθερωθούν κάτω από ορισμένους όρους.

Η ελληνιστική παράδοση, όπως αυτή εξελίχθηκε με τη συγχώνευσή της με το ρωμαϊκό δίκαιο του ανατολικού ρωμαϊκού κράτους δεν επέτρεψε στη βυζαντινή αυτοκρατορία να αναπτύξει ολοκληρωμένη φεουδαρχική αντίληψη και πρακτική σαν αυτή της δύσης.

5ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΓΗ ΚΑΙ ΠΕΡΙΟΥΣΙΑΚΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΤΗΣ ΎΣΤΕΡΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

Εισαγωγή

Έπειτα από την περιγραφή του κοινωνικού και του πολιτικού συστήματος της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, σε αυτό το κεφάλαιο θα ασχοληθούμε με τα περιουσιακά δικαιώματα της εγγείου ιδιοκτησίας όπως αυτά προκύπτουν μέσα από την μελέτη της υστεροβυζαντινής περιόδου. Αρχικά γίνεται μια σύντομη περιγραφή της Πρώιμης, της Μέσης και της Ύστερης βυζαντινής περιόδου σε σχέση με την έγγεια ιδιοκτησία. Στη συνέχεια παραθέτουμε και αναλύουμε τις κατηγορίες γης που αποτελούν παράλληλα και θεσμούς και οι οποίες περιλαμβάνουν τον αγροτικό κλήρο, τα θέματα, το χωριό και την πρόνοια. Στη συνέχεια εξετάζουμε την κοινωνική οργάνωση της παραγωγής, την μεγάλη ιδιοκτησία και τις προσόδους της μεγάλης ιδιοκτησίας. Σημαντικό κομμάτι αυτού του κεφαλαίου αποτελούν και τα μέτρα υπέρ των φτωχών που αφορούν στην έγγειο περιουσία, ενώ στη συνέχεια πιο διεξοδικά αναλύονται τα περιουσιακά δικαιώματα δύο μεγάλων κοινωνικών ομάδων της Ύστερης εποχής, των μεγαλογαιοκτημόνων και των μικρών ιδιοκτητών γης. Τέλος εξετάζονται τα δικαιώματα της γυναίκας την ίδια περίοδο, και το κεφάλαιο ολοκληρώνεται καταγράφοντας κάποια βασικά συμπεράσματα.

5.1 Χρονολογικό πλαίσιο της βυζαντινής αυτοκρατορίας και η έγγεια ιδιοκτησία

Η βυζαντινή αυτοκρατορία ξεκινά την ύπαρξή της με την ίδρυση της Κωνσταντινούπολης το 324 και παύει να υπάρχει το 1453 με την κατάληψή της από τους Οθωμανούς Τούρκους. Στη διάρκεια των έντεκα αιώνων δεν έμεινε σταθερή και γι' αυτό το λόγο διαιρείται σε τρεις μεγάλες περιόδους (Mango, 1990): α) την Πρώιμη βυζαντινή περίοδο (324-650), τη Μέση βυζαντινή περίοδο (650-1070) και την Ύστερη βυζαντινή περίοδο (1070-1453).

Η Πρώιμη περίοδος είναι αυτή που κλείνει την περίοδο της αρχαιότητας για την περιοχή της μεσογειακής λεκάνης. Το βυζαντινό κράτος αυτής της περιόδου υπερέχει (σε σχέση με τις άλλες περιόδους) σε γεωγραφική έκταση, σε πολιτική δύναμη αλλά και σε πνευματικά δημιουργήματα καθώς ενσωμάτωσε τον χριστιανισμό στην ελληνορωμαϊκή παράδοση, και δημιούργησε χριστιανική φιλολογία και τέχνη (Mango, 1990).

Στην Πρώιμη περίοδο η κύρια πηγή πλούτου είναι η γεωργία. Υπάρχουν μεγάλες γαιοκτησίες που ανήκουν συνήθως σε ιδιώτη, αλλά και στην εκκλησία και το κράτος. Παράλληλα με αυτούς υπάρχουν και μεσαίοι και μικροί ιδιοκτήτες γης. Ωστόσο, από τον 4^ο ως τον 6^ο αιώνα υπάρχει μια τάση διάσπασης των μεγαλύτερων ιδιοκτησιών και ανάπτυξης χωριών των οποίων οι κάτοικοι είναι σχετικά ευκατάστατοι και ανεξάρτητοι γεωργοί με πλήρη περιουσιακά δικαιώματα πάνω στη γη. Αυτή την εποχή όμως υπάρχουν και εξαρτημένοι αγρότες, οι κολονοί, που θεωρητικά είναι ελεύθεροι, αλλά στην πράξη «δεμένοι» με τη γη που καλλιεργούν (Mango, 1990). Μάλιστα, ένας νόμος του 393 αναφέρει τον κολονό ως «δούλο της γης», δηλώνοντας πως για το κράτος η διαφορά του κολονού από το δούλο είναι πραγματικά μικρή. (Mango, 1990). Πιο αναλυτικά, η θέση του κολονού είναι κληρονομική, η ελευθερία του για σύναψη γάμου περιορισμένη και δεν έχει δικαίωμα να στρατευτεί. Ο κολονός πληρώνει φόρο (το ένα τρίτο της σοδειάς του) και ενοίκιο στον ιδιοκτήτη της γης ο οποίος μπορεί ακόμα να χειροδικήσει πάνω του.

Κατά τη Μέση Βυζαντινή Περίοδο το βυζαντινό κράτος χάνει πολλά εδάφη και δέχεται επιθέσεις από λαούς που πρώτη φορά εμφανίζονται στο ιστορικό προσκήνιο (Άραβες, Βούλγαροι) (Mango, 1990). Παράλληλα αυτή την περίοδο εξελληνίζεται και αποκαθίσταται η Ορθοδοξία μετά την Εικονομαχία⁶. Χαρακτηρίζεται ακόμη από τη Μακεδονική δυναστεία (867-1025) που αποτελεί μια περίοδο ακμής, καθώς πολλά χαμένα εδάφη ανακτώνται και παράγεται σημαντικό νομοθετικό έργο. Η εποχή όμως μετά την Μακεδονική δυναστεία χαρακτηρίζεται από οικονομική και κοινωνική κρίση

⁶ Ο όρος Εικονομαχία αναφέρεται στην θεολογική και πολιτική διαμάχη που ξέσπασε στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία κατά το μεγαλύτερο μέρος του 8ου και το πρώτο μισό του 9ου αιώνα, και αφορούσε στη λατρεία των χριστιανικών εικόνων. Η Εικονομαχία διαίρεσε τους κατοίκους της αυτοκρατορίας σε Εικονομάχους και Εικονολάτρες. Ο Λέοντας Γ' και οι διάδοχοί του εικονομάχοι θέσπισαν διάφορους περιορισμούς για την εκκλησία και παράλληλα κρατικοποίησαν μεγάλο μέρος της ακίνητης περιουσίας της.

που συνεχώς χειροτερεύει καθώς αλλάζει η στρατιωτική και κοινωνική οργάνωση του κράτους.

Προς το τέλος του 7^{ου} και τις αρχές του 8^{ου} αιώνα εκδίδεται ο λεγόμενος Αγροτικός Νόμος. Ο νόμος αυτός ρυθμίζει τις διαφορές που προκύπτουν μέσα σε μια κοινότητα αγροτών. Οι αγρότες παρουσιάζονται ως ιδιοκτήτες των κτημάτων τους και των κοπαδιών τους και είναι ελεύθεροι να μετακινηθούν όπως τους αρέσει. Ανάμεσά τους υπάρχουν και φτωχοί αγρότες που εγκαταλείπουν τη γη τους όταν δεν μπορούν να πληρώσουν τους φόρους τους και τότε οι φόροι αυτοί επιβαρύνουν την κοινότητα. Αν ένας αγρότης εγκαταλείψει τη γη του αλλά συνεχίσει να πληρώνει τους φόρους τότε δεν χάνει την κυριότητα της γης του. Ο αγροτικός νόμος δεν αναφέρει τίποτα για τους κολονούς της προηγούμενης περιόδου, άγνωστο για ποιο λόγο, αλλά δεν μπορούμε να υποθέσουμε ότι έχουν εξαφανιστεί ή ότι αποτελούν εξαίρεση καθώς τον 9^ο αιώνα εμφανίζονται στο προσκήνιο οι πάροικοι (Mango, 1990), εξαρτημένοι αγρότες που μπορούν να είναι ιδιοκτήτες γης αλλά διέπονται από ένα ιδιαίτερο καθεστώς ιδιοκτησίας (το οποίο αναλύεται στο 5^ο κεφάλαιο) παρόμοια με τους κολονούς.

Το σίγουρο είναι πως κατά την Μέση περίοδο η μεγάλη ιδιοκτησία εδραιώνεται και πολλαπλασιάζεται επικίνδυνα, καθώς οι μικροί ιδιοκτήτες πουλούν τη γη τους σε εξευτελιστικές τιμές λόγω ενός μεγάλου λιμού (927-928) που έπληξε την αυτοκρατορία (Mango, 1990). Γι' αυτό το λόγο οι αυτοκράτορες της δυναστείας των Μακεδόνων εκδίδουν νόμους υπέρ των φτωχών καλλιεργητών γης και κατά της επέκτασης των μεγαλογαιοκτημόνων. Η συχνότητα όμως των νομοθετημάτων μαρτυρά πως δεν πετυχαίνουν τον σκοπό τους (Mango, 1990).

Κατά την Ύστερη Βυζαντινή Περίοδο ο βυζαντινός κόσμος βρίσκεται σε διάλυση καθώς χάνει το μεγαλύτερο μέρος της Μικράς Ασίας από τους Σελτζούκους Τούρκους, ενώ παράλληλα το θαλάσσιο εμπόριο περνάει στα χέρια των Ιταλών και το οικονομικό μέλλον της αυτοκρατορίας υπονομεύεται μια για πάντα. Η πολιτική κρίση συνοδεύεται από νομισματική κατάρρευση καθώς το βυζαντινό νόμισμα χάνει πάνω από τη μισή του αξία και δεν επανέρχεται ποτέ. Το βυζαντινό κράτος καταφέρνει να διατηρήσει την ενότητά του και το κύρος του μέχρι το 1180 αλλά από εκεί και έπειτα το βυζαντινό οικοδόμημα αρχίζει να καταρρέει. Το 1204 κατακτάται η Κωνσταντινούπολη από τους ιππότες της τέταρτης Σταυροφορίας, και η αυτοκρατορία καταφέρνει να ανασυσταθεί και πάλι το 1261 χωρίς όμως να ξανακερδίσει το παλιό της

γόητρο (Mango, 1990). Η ανάγκη για διατήρηση μισθοφορικού στρατού είναι μεγάλη και συνεχής καθώς τα σύνορα βάλλονται όλο και πιο συχνά και τα ταμεία του κράτους είναι άδεια. Ο Αλέξιος Α΄ βρίσκει προσωρινή λύση δημεύοντας εκκλησιαστικούς θησαυρούς και περιουσίες (Mango, 1990).

Αυτή τη περίοδο έπειτα από την παραχώρηση του θαλάσσιου εμπορίου στα χέρια των Ιταλών το κέντρο βάρους της οικονομίας της αυτοκρατορίας ξαναγίνεται η γη, που τώρα είναι πολύ λιγότερη ενώ σημειώνεται ακόμη μεγαλύτερη αύξηση και ισχυροποίηση της μεγάλης ιδιοκτησίας. Οι νόμοι υπέρ των αδυνάτων συνεχίζουν να υπάρχουν αλλά η εφαρμογή τους χαλαρώνει και δεν επιβάλλεται με αποτέλεσμα η μικρή ιδιοκτησία να συρρικνωθεί σημαντικά.

5.2 Κατηγορίες και θεσμοί γης

5.2.1 Ο αγροτικός κλήρος

Το μεγαλύτερο μέρος των γαιών, είτε της μεγάλης ιδιοκτησίας είτε του χωριού⁷, υποβάλλονταν σε καλλιέργεια στο πλαίσιο των αγροτικών κλήρων που κατείχε ο αρχηγός της οικογένειας με τη βοήθεια της συζύγου και των παιδιών του οι οποίοι ήταν μέρος του νοικοκυριού. Η αγροτική οικογένεια, η οποία είχε κληρονομικά δικαιώματα πάνω στην καλλιεργούμενη γη, αποτελεί θεσμό που εδραιώθηκε κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο, στη συνέχεια ενισχύθηκε από το ρωμαϊκό δίκαιο και το εκκλησιαστικό δίκαιο περί γάμου. Στη συνέχεια επεκτάθηκε στους δούλους της υπαίθρου που απελευθερώθηκαν. Τα μέλη που αποτελούσαν την εστία αντιπροσώπευαν συνήθως τη βιολογική οικογένεια. Τα παιδιά μετά την ενηλικίωσή τους αναγκάζονταν να εγκαταλείψουν την εστία, τα μεν κορίτσια για να παντρευτούν, τα δε αγόρια για να εργαστούν είτε ως στρατιώτες είτε να δημιουργήσουν νέο κλήρο (Lefort, 2010).

Το μέγεθος των αγροτικών κλήρων ήταν ανάλογο με το διαθέσιμο εργατικό δυναμικό. Ο μικρός αγροτικός κλήρος του 12^{ου} αιώνα αποτελούσε τη μικρότερη δυνατή οικονομική μονάδα η αντοχή της οποίας βασιζόταν στον οικογενειακό της

⁷ Το χωριό αποτελεί γεωγραφική ενότητα η οποία περιλαμβάνει οικισμό, καλλιεργήσιμη γη, βοσκότοπους και χέρσες εκτάσεις (βλ. παρακάτω, ενότητα χωριό)

χαρακτήρα δίνοντάς της έτσι τη δυνατότητα να προσαρμόζεται σε συνεχώς μεταβαλλόμενες συνθήκες και παρόλα αυτά να βελτιώνεται (Lefort, 2010).

5.2.2 Τα θέματα

Ο θεσμός των «θεμάτων» δημιουργήθηκε μέσα από την ανάγκη για αποτελεσματικότερη άμυνα των συνόρων της αυτοκρατορίας ενάντια στις συνεχείς επιδρομές των Αράβων στη Μικρά Ασία. Πρόκειται για κρατικές εκτάσεις γης που παραχωρούνταν στους Ακρίτες, συνοριακούς φρουρούς, που κατοικούσαν στις περιοχές που φύλαγαν (Νικολούδης, 1999). Οι Ακρίτες συνήθως ήταν αγρότες που κατείχαν αυτές τις εκτάσεις εφ' όρου ζωής, φορολογούνταν ελαφρά και ως αντάλλαγμα προσέφεραν υπηρεσίες στο Βυζαντινό στρατό. Ο λαός τα κτήματα αυτά τα αποκαλούσε «στρατοτόπια» ενώ σήμερα είναι γνωστά ως «στρατιωτικά κτήματα» (Κορδάτος, 1974). Θα μπορούσαμε έτσι να πούμε ότι με τον όρο στρατιωτικά κτήματα εννοούμε την έγγειο περιουσία που παραχωρείται στους στρατιώτες-αγρότες, και η οποία κάλυπτε τις δαπάνες επιβίωσης αλλά και εξαρτύσεως και εξοπλισμού των στρατιωτών και η οποία ήταν αναπαλλοτρίωτη (Γρηγορίου-Ιωαννίδου, 1989). Το θέμα αποτελούσε περιουσιακό στοιχείο του στρατιώτη-αγρότη εφ' όρου ζωής, με το δικαίωμα της χρήσης και της επικαρπίας του περιουσιακού στοιχείου και της κληροδότησης στους άρρενες απογόνους με τον όρο ότι θα παρέχουν στρατιωτικές υπηρεσίες στο κράτος. Ο θεσμός των θεμάτων μείωσε πολύ την καταστροφικότητα των αραβικών επιδρομών και συντέλεσε σημαντικά στην τελική έκβαση των αραβοβυζαντινών συγκρούσεων υπέρ της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας.

5.2.3 Το χωριό

Το «χωριό» αποτελεί τη σημαντικότερη οικιστική μονάδα. Η επικράτεια ενός χωριού είναι μια γεωγραφική ενότητα η οποία περιλαμβάνει οικισμό, καλλιεργήσιμη γη, βοσκότοπους και χέρσες εκτάσεις. Οι περιουσίες των χωρικών τις περισσότερες φορές βρίσκονται μέσα στα όριά του, αλλά και σε κάποιες, λίγες όμως, περιπτώσεις και εκτός ορίων σε άλλα χωριά ή περιοχές (Λαΐου, 2010). Το χωριό αποτελεί ενιαία παραγωγική μονάδα και εκχωρείται στους γαιοκτήμονες άλλοτε ολόκληρο και άλλοτε κατά τμήματα. Σύμφωνα με τη Λαΐου (1987), ο γαιοκτήμονας ιδιοποιείται τους

κρατικούς φόρους που πληρώνουν οι αγρότες, ενώ παράλληλα έχει απαλλαγή της περιουσίας του από τον έγγειο φόρο, καθώς και το δικαίωμα να ιδιοποιείται το υπερπροϊόν της γης που καλλιεργούν οι αγρότες.

Τα έγγραφα της υστεροβυζαντινής περιόδου μαρτυρούν ότι ως γεωγραφική ενότητα, το χωριό και οι κάτοικοί του αποτελούσαν μονάδα με ορισμένα συλλογικά δικαιώματα και υποχρεώσεις. Αναφέρεται συχνά ο όρος *δίκαια* του ενός και τα *δίκαια* του άλλου χωριού και χρησιμοποιείται κυρίως σε σχέση με τις κτήσεις του χωριού και με τις κτήσεις του γαιοκτήμονα. Για παράδειγμα το χωριό των Μυστακώνων είχε τα δικά του δικαιώματα μέσα στο ίδιο το χωριό που είχε δικαιώματα και ο προνοiάριος⁸. Υπάρχει συνύπαρξη δικαιωμάτων των μεγαλοϊδιοκτητών και των χωρικών τα οποία όμως έχουν ποιοτική διαφορά μεταξύ τους καθώς τα δίκαια των χωρικών αφορούν στις εκτάσεις του χωριού, ενώ τα δίκαια των γαιοκτημόνων αφορούν κυρίως στην εκμετάλλευση της γης και των καλλιεργητών (Λαΐου 1987). Επιπλέον η Λαΐου (1987) υποστηρίζει πως το χωριό είχε τη συλλογική ευθύνη για την καταβολή του φόρου και το μερίδιο που πλήρωνε το κάθε νοικοκυριό ήταν ανάλογο με την περιουσία του.

Οι κάτοικοι ενός χωριού μπορεί να εμπλέκονταν σε νομικές διενέξεις ή σε προστριβές με γαιοκτήμονες δηλαδή να τους παρενοχλούσαν ή και να αμφισβητούσαν το δικαίωμα των γαιοκτημόνων να εισπράττουν φόρους και ενοίκια από τους χωρικούς. Οι πρωτόγεροι, που ήταν οι σπουδαιότεροι και οικονομικά δυνατότεροι αγρότες ενός χωριού, έπαιζαν σημαντικό ρόλο στις εσωτερικές υποθέσεις του χωριού αλλά και στις σχέσεις του με τους γαιοκτήμονες (Λαΐου, 2010).

5.2.4 Η πρόνοια

Ο θεσμός της πρόνοιας ήταν μια πολιτική του Βυζαντινού κράτους που εφαρμόστηκε και χαρακτηρίστηκε ως «αριστοκρατικός πατριωτισμός» (Οικονομίδης, 2010). Ουσιαστικά ήταν η ισόβια παραχώρηση, αγροκτημάτων και φορολογικών εσόδων καθώς και εκχώρηση άλλων εσόδων κυρίως σε ευγενείς με αντάλλαγμα την παροχή στρατιωτικών υπηρεσιών. Οι αποδέκτες των προνομίων αυτού του θεσμού ονομάζονταν προνοiάριοι και στην Ύστερη περίοδο ανήκουν στην άρχουσα τάξη. Η δωρεά αυτή είχε τεράστια σημασία για το κράτος, καθώς ήταν ισόβια αλλά όχι μεταβιβάσιμη ή κληρονομική. Μετά το θάνατο του δικαιούχου η παραχωρούμενη γη

⁸ Προνοiάριος είναι ο κύριος, ο χωροδεσπότης της Πρόνοιας (βλέπε παρακάτω)

επέστρεφε στο κράτος μαζί με τα εισοδήματά της και στη συνέχεια παραχωρούνταν σε άλλον αφήνοντας έτσι την περιουσία του κράτους ανέπαφη. Το σύστημα της πρόνοιας αποτέλεσε τη βάση της διαχείρισης της κρατικής οικονομίας στις βυζαντινές επαρχίες και θα πρέπει να σημειωθεί ότι ένα μεγάλο μέρος των εσόδων του κράτους δεν έφτανε ποτέ στα κεντρικά ταμεία καθώς διοχετεύονταν κατευθείαν ως αμοιβή στους προνοιάριους (Οικονομίδης, 2010). Επίσης θα πρέπει να σημειωθεί ότι η πρόνοια αποτελούσε ισόβια παραχώρηση δικαιωμάτων σε ένα άτομο (με ανταλλάγματα για το κράτος) και σε καμία περίπτωση δεν παραχωρούνταν σε θεσμούς, όπως τα μοναστήρια (Bartusis, 2012).

Η πρόνοια δυνάμωσε τη θέση του δικαιούχου ως προς τους χωρικούς που του παραχωρούνταν από το κράτος μαζί με τις γαίες και εμφανιζόταν ως «κύριος» τους ακόμη και στις περιπτώσεις που αυτοί ήταν ελεύθεροι καλλιεργητές. Η κοινωνική αυτή επίπτωση προέκυψε μέσα από τις συνθήκες και όχι από την πλευρά του κράτους, το οποίο απλώς ενδιαφέρονταν να εξασφαλίσει στον προνοiάριο μια αμοιβή και όχι υψηλή θέση στη κοινωνία (Οικονομίδης, 2010). Μέσα από πηγές και ο Ostrogorsky διαπιστώνει ότι οι προνοiάριοι ήταν οι κύριοι της γης που τους παραχωρούνταν από το κράτος, αλλά και κύριοι των παροίκων⁹ που δούλευαν στις πρόνοιες παρόλο που τυπικά παραχώρηση πρόνοιας σήμαινε ουσιαστικά εκχώρηση φορολογικών εσόδων και όχι πραγματική εκχώρηση των ακινήτων και ότι αυτά «κουβαλούν» μαζί τους (Bartusis, 2012).

Η σχέση που υπήρχε μεταξύ κράτους και προνοiάριου ήταν καθαρά οικονομική. Έτσι οι προνοiάριοι-στρατιώτες εισέπρατταν από τους χωρικούς ότι αυτοί θα πλήρωναν υπό κανονικές συνθήκες στο δημόσιο, και αυτό με τη σειρά του έπαψε να πληρώνει τους προνοiάριους από τα κρατικά ταμεία. Η κύρια όμως μορφή εισοδήματος για τον προνοiάριο ήταν το εισόδημα από τη γη όπως ενοίκια, φόροι ή και μέρος της αγροτικής παραγωγής (Οικονομίδης, 2010).

Η πρόνοια δεν μπορεί να απαλλοτριωθεί-πουληθεί ή να μεταβιβαστεί και ανά πάσα στιγμή μπορεί να επιστρέψει στο κράτος (Charanis, 1948). Το κράτος δηλαδή, είχε την ψιλή κυριότητα και διατηρούσε το δικαίωμα να πάρει πίσω την Πρόνοια αν το έκρινε απαραίτητο.

⁹ Εξαρτημένοι αγρότες

5.3 Η κοινωνική οργάνωση της παραγωγής

Η γη, οι απολαύσεις και τα εισοδήματα που μπορεί κανείς να αντλήσει από αυτή είχαν μεγάλη σημασία για την βυζαντινή οικονομία, τόσο γενικά όσο και στην περίοδο που εξετάζουμε. Η έγγεια ιδιοκτησία κινείται γύρω από δύο συστήματα διαχείρισης, τη «μεγάλη ιδιοκτησία» και το «χωριό», τα οποία παρά την ασάφεια και το συχνά διφορούμενο περιεχόμενό τους, αποτελούν κομβικά σημεία οργάνωσης της παραγωγής (Lefort 2010). Τον 10^ο αιώνα η ισορροπία των δύο αυτών συστημάτων ανατράπηκε όταν η επικρατέστερη οικονομία του «χωριού» αντικαταστάθηκε από μια οικονομία μεγάλων ιδιοκτησιών. Η δυαδική όμως αυτή σχέση χωριού και μεγάλης ιδιοκτησίας από τη μια μεριά και η κυριαρχία του μικρού αγροτικού κλήρου από την άλλη αποτέλεσαν τα βασικά χαρακτηριστικά της βυζαντινής αγροτικής οικονομίας (Lefort, 2010).

Ως μορφές ιδιοκτησίας γης, η μεγάλη ιδιοκτησία και το χωριό είχαν μεταξύ τους μια σχέση αντίθεσης αλλά συγχρόνως αλληλοσυμπληρώνονταν. Η μια πλευρά ζει από την άλλη, αφού για παράδειγμα η μεγάλη ιδιοκτησία δημιουργείται στα εδάφη του χωριού ή αφού κάποιος κάτοικος του χωριού εξασφαλίζει γη και απασχόληση στη μεγάλη ιδιοκτησία (Lefort, 2010).

Η μοίρα των αγροτών ήταν παρόμοια είτε στα χωριά είτε στις μεγάλες ιδιοκτησίες καθώς στην πλειοψηφία τους ήταν καλλιεργητές. Ένας αγρότης μπορεί να είναι ιδιοκτήτης γης σ' ένα χωριό ή να ενοικιάζει γη σε αυτό το χωριό για να καλλιεργήσει. Όταν το χωριό αυτό είναι ελεύθερο (δεν αποτελεί δηλαδή πρόνοια), οι αγρότες, είτε ιδιοκτήτες είτε ενοικιαστές, αποδίδουν φορολογία στο κράτος (Lefort, 2010). Όταν ένα χωριό δοθεί ως πρόνοια δεν αλλάζει το ιδιοκτησιακό καθεστώς και η θέση των αγροτών. Το μόνο που αλλάζει για τους αγρότες είναι ο φορέας στον οποίο αποδίδονται οι φόροι. Δηλαδή ο πάροικος αντί να πληρώνει στο κράτος πληρώνει στον προνοιάριο όταν η περιουσία του αλλάζει χέρια (Charanis, 1948). Οι ιδιοκτήτες γης έχαιραν αναμφισβήτητα μεγαλύτερου σεβασμού από τους μισθωτές. Σε γενικές γραμμές οι οικονομικές επιβαρύνσεις που είχε ένας μισθωτής από το κράτος ήταν πολύ μεγαλύτερες από εκείνες που είχε ένας ιδιοκτήτης, για παράδειγμα, το ενοίκιο που πλήρωνε ο μισθωτής ήταν διπλάσιο του έγγειου φόρου που πλήρωνε ο ιδιοκτήτης (Lefort, 2010).

5.4 Η μεγάλη ιδιοκτησία

Στις αρχές του 7^{ου} αιώνα η παλαιά αριστοκρατία των τοπικών ηγετών καθώς και των αξιωματικών του στρατού είχε κρατήσει ή αποκτήσει γη νόμιμα ή παράνομα επωφελούμενη από τους πολέμους ή τις αναταραχές. Αρχικά οι ιδιοκτησίες αυτές ήταν μετρίου μεγέθους και όχι πολλές, αλλά με το πέρασμα των χρόνων μεγαλώνουν και αυξάνονται σε αριθμό (Lefort, 2010). Το ίδιο συμβαίνει και με τις κτήσεις του κράτους.

Κατά τον 8^ο και 9^ο αι. η περιουσία της Εκκλησίας και των μοναστηριών αυξήθηκε με δωρεές και πολλά μοναστήρια ιδρύθηκαν ακόμη και σε κτήματα οικογενειών που είχαν πλουτίσει. Ορισμένες μονές ήταν εύπορες για μεγάλα χρονικά διαστήματα. Ωστόσο δεν είναι εύκολο να υπολογιστεί η έκταση της έγγειας ιδιοκτησίας τους. Κανόνες που αναφέρονται στη διαχείριση της κτηματικής περιουσίας της Εκκλησίας υπενθυμίζουν ότι οι γαίες της είναι αναπαλλοτρίωτες. Οι φορολογικές απαλλαγές υπέρ της εκκλησίας που θεσπίστηκαν την εποχή της αυτοκρατείας Ειρήνης τον 8^ο αιώνα, ενθάρρυναν πολλούς λαϊκούς να μετατρέψουν τις έγγειες ιδιοκτησίες τους σε μονές (Lefort, 2010).

Πηγές των Μακεδόνων μαρτυρούν ότι ο 10^{ος} αι. είναι η εποχή κατά την οποία σημειώνεται καθοριστική αύξηση των μεγάλων γαιοκτησιών. Κάθε φορά που επανέρχονταν η ασφάλεια σε μια επαρχία υπό την προστασία του στρατού η ελπίδα για τακτικότερα έσοδα ωθούσε τους δυνατούς να πάρουν πρωτοβουλίες αντίθετες προς τα συμφέροντα των απλών ανθρώπων. Παρόλο που θεσπίστηκαν νόμοι με στόχο να αποτρέψουν αυτές τις πρωτοβουλίες και την επέκταση της μεγάλης ιδιοκτησίας, αυτή κατάφερε να παραμείνει μεγάλη και να αυξηθεί ακόμη περισσότερη κατά την Ύστερη περίοδο (Lefort, 2010).

5.5 Οι πρόσοδοι της μεγάλης ιδιοκτησίας

Μετά τον όλεθρο του 1204 (άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Σταυροφόρους) και την επανάκτηση της Κωνσταντινούπολης, ιδρύθηκαν εκ νέου μεγάλες γαιοκτησίες και ιδιαίτερα μοναστηριακές. Η αποκατάσταση της βυζαντινής πολιτικής εξουσίας οδήγησε σε δωρεές γης σε μονές, και έπειτα από την ανάκτηση των

βαλκανικών επαρχιών στη δωρεά μεγάλων κτήσεων και προς τους αριστοκράτες (Λαΐου, 2010).

Η μεγάλη γαιοκτησία διέθετε πολλές πηγές εσόδων. Αυτή την εποχή οι εκκλησιαστικές κτήσεις, οι κτήσεις των προνοιαρίων αλλά και τα κτήματα μεσαίων αλλά προνομιούχων ιδιοκτητών, είχαν τόσο φορολογικά έσοδα όσο και έσοδα από απαλλαγές φόρων, είτε συμπληρωματικών είτε βασικών έγγειων φόρων (Λαΐου, 2010). Επιπλέον, τα οικονομικά έσοδα των μεγαλοκτηματιών περιλαμβάνουν εισοδήματα από τη γη που νοικιάζουν σε μισθωτές γεωργούς ή σε επίμορτους καλλιεργητές¹⁰, τις οφειλές των παροίκων σε είδος (δοσίματα), το ενοίκιο που πλήρωναν στον γαιοκτήμονα οι χωρικοί που δεν ήταν πάροικοι, τα ενοίκια από ακίνητα στις πόλεις και τέλος τα έσοδα από τα κτήματα που καλλιεργούνταν με αγγαρεία¹¹ (Λαΐου, 2010).

Οι πόροι λοιπόν της μεγάλης γαιοκτησίας αποτελούνταν πρωτίστως από τη γη. Η σύνθεση της μεγάλης γαιοκτησίας αλλά και η διαδικασία δημιουργίας της είναι ίδια είτε στη Μικρά Ασία, είτε στη Θεσσαλία, είτε στη Μακεδονία. Μια μεγάλη κτήση περιλάμβανε σπόριμη γη, λιβάδια, αμπελώνες, βοσκότοπους, καρποφόρα δέντρα, αλώνια, μύλους, κήπους, μελίσσια, ψαρόβαρκες και ακίνητα σε αστικές περιοχές. Οι μεγαλοιδιοκτήτες διέθεταν επίσης όλο τον απαραίτητο εξοπλισμό για την επεξεργασία των γεωργικών προϊόντων, όπως ελαιοτριβεία, μύλους, πατητήρια τόσο στην ύπαιθρο όσο και στις πόλεις (Λαΐου, 2010).

Οι μοναστηριακοί γαιοκτήμονες μεγάλωναν την περιουσία τους ορθολογιστικά, αποκτώντας δηλαδή βοσκότοπους, ώστε να έχουν ποικιλία στην παραγωγή τους και να συμπληρώνουν τα σπόριμα κτήματά τους. Επιπλέον οι μονές αγόραζαν ή αποκτούσαν εκτάσεις γης όμορες με τα υπάρχοντα κτήματά τους έτσι ώστε να προστατεύονται καλύτερα οι κτήσεις τους. Συγχρόνως το σύστημα αυτό, καθιστούσε ευκολότερη και πιο προσοδοφόρο τη εκμετάλλευση των γεωγραφικά γειτονικών γαιών και καθιστούσε τη γαιοκτησία συνεκτικότερη (Λαΐου, 2010).

Τα ακίνητα στις αστικές περιοχές ήταν επίσης πολύ σημαντικά περιουσιακά στοιχεία για τους μεγαλογαιοκτήμονες. Για παράδειγμα στις Σέρρες λαϊκοί και εκκλησιαστικοί ιδιοκτήτες είχαν εκεί περιουσιακά στοιχεία που περιλάμβαναν κτίρια,

¹⁰ Επίμορτη καλλιέργεια: σύμβαση κατά την οποία ο καλλιεργητής οφείλει να αποδώσει το συμφωνημένο μερίδιο από την παραγωγή του κτήματος στον ιδιοκτήτη του.

¹¹ Κάθε πάροικος όφειλε στον προνοιάριο περίπου δώδεκα μέρες εργασία χωρίς πληρωμή το χρόνο.

φούρνους και καταστήματα τα οποία εκμίσθωναν. Το ίδιο συνέβαινε και στην πόλη της Θεσσαλονίκης. Για παράδειγμα ο ναός της Μητρόπολης στις αρχές του 15^{ου} αιώνα είχε στην κατοχή του αρωματοπωλεία τα οποία νοίκιαζε, ενώ η μονή Ξενοφώντος στην ίδια πόλη είχε πέντε καταστήματα τροφίμων και τρεις μεγάλες κατοικίες, οι οποίες το 1419 μετατράπηκαν από τον ενοικιαστή σε ένα τεράστιο και οικονομικά ανθηρό οινοπωλείο (Λαΐου, 2010). Διαπιστώνουμε λοιπόν ότι και οι πόλεις έπαιζαν σημαντικό ρόλο στην οικονομική ολοκλήρωση της μεγάλης γαιοκτησίας στη βυζαντινή οικονομία.

5.6 Μέτρα υπέρ των φτωχών που αφορούν στην έγγειο περιουσία

5.6.1 Εκχώρηση γης σε μικρούς αγρότες από το κράτος

Σύμφωνα με την Ματθαίου (2014), μια από τις πτυχές της κρατικής πολιτικής του Βυζαντίου ήταν και η εκχώρηση γης σε μικρούς αγρότες που σκοπό είχε να δώσει κίνητρο στα ασθενέστερα αυτά στρώματα να καλλιεργήσουν και να βελτιώσουν το βιοτικό τους επίπεδο, αλλά και να ενεργοποιήσει ξανά περιοχές που είχαν εξαθλιωθεί πληθυσμιακά και οικονομικά από επιδρομές εχθρών. Οι πηγές δείχνουν πως αυτού του είδους εκχώρηση γης σε μικρούς αγρότες εφαρμόστηκε σε περιορισμένη κλίμακα (σε σχέση με το θεσμό των προνομιακών παραχωρήσεων) και δεν παραχωρούνταν με καθεστώς παροικίας ή με μίσθωση, γι' αυτό και ο αγρότης πλήρωνε γι' αυτή τη γη φόρο και όχι πάκτον¹². Στα πρακτικά της παραχώρησης αναγράφεται πως η παραχωρηθείσα γη καταγράφεται μαζί με τα υπόλοιπα περιουσιακά στοιχεία που κατέχει μέχρι τότε ο αγρότης και αναφέρεται επίσης ότι πληρώνει στο κράτος φόρο, πράγμα το οποίο μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι στους αγρότες εκχωρούνταν κυριότητα γης.

Οι δωρεοδόχοι αγρότες συνήθως δεν διέθεταν σπόριμη γη, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν κατείχαν περιουσία. Οι περισσότεροι από αυτούς ήταν ιδιοκτήτες κατοικιών, αμπελιών, κήπων, περιβολιών κλπ. Φαίνεται πως το κριτήριο που καθόριζε ποια νοικοκυριά θα λάβουν γη δεν ήταν κοινό σε όλες τις περιπτώσεις. Συνήθως όμως η γη παραχωρούνταν σε νοικοκυριά που μπορούσαν να αξιοποιήσουν αυτή τη γη

¹² Φόρος υποτέλειας που απέδιδαν οι πάροικοι στους προνοιάριους.

μακροπρόθεσμα δηλαδή σε νέα νοικοκυριά ή σε αγρότες που διέθεταν καματηρά¹³ ζώα και επιβεβαιώνεται έτσι η πρόθεση του κράτους να υποστηρίξει αγρότες που ήταν ικανοί να παράγουν έργο και όχι απλά να ενισχύσουν το μικρό τους εισόδημα. Υπήρχαν όμως και περιπτώσεις όπως αυτή της Λήμνου τον 14^ο αιώνα, όπου εκχωρήθηκε γη στους κατοίκους με σκοπό την ενεργοποίηση και την ενδυνάμωση της οικονομίας και των κατοίκων του νησιού, το οποίο είχε υποστεί ισχυρό δημογραφικό πλήγμα από την επιδημία του λοιμού και τις πειρατικές επιδρομές (Ματθαίου, 2014).

Η κρατική αυτή πολιτική ωθούσε τους ασθενέστερους υπηκόους της αυτοκρατορίας να αξιοποιήσουν κατά το μέγιστο δυνατό τους φυσικούς πόρους και να ενισχυθούν οικονομικά, ενώ το κράτος κέρδιζε αύξηση και βελτίωση της παραγωγής, ελάττωση των εκτάσεων γης που έμεναν ακαλλιέργητες ενώ παράλληλα, εισέπραττε φόρους από εκτάσεις που πριν ήταν αναξιοποίητες. Με τον τρόπο αυτό εξασφαλιζόνταν η ευημερία του κράτους το οποίο έδειχνε έμπρακτα το ενδιαφέρον του για την δραστηριοποίηση των μικρών ιδιοκτητών. Ακόμη και η εκχώρηση γης σε αγρότες της Λήμνου που αναφέρθηκε παραπάνω, η οποία υπαγορεύθηκε από την ανάγκη για επιβίωση και αναβίωση του εξαθλιωμένου νησιού, αντανακλά την κρατική μέριμνα της βυζαντινής αυτοκρατορίας που μέχρι τις τελευταίες μέρες της κατέβαλε προσπάθειες για την επιβίωσή της (Ματθαίου, 2014).

5.6.2 Νόμοι υπέρ των φτωχών που αφορούν στην έγγειο περιουσία

Ο 10ος αιώνας ξεχωρίζει καθώς χαρακτηρίζεται από την τάση των αυτοκρατόρων της Μακεδονικής Δυναστείας να κινηθούν νομοθετικά εναντίον των δυνατών συμπεριλαμβανομένου και της εκκλησίας. Εκδίδουν έτσι μια σειρά Νεαρών οι οποίες εκδηλώνουν την αντίδρασή τους σ' ένα από τα πιο σοβαρά ζητήματα της κοινωνικής και οικονομικής ζωής αυτής της περιόδου, στην εκτεταμένη ανάπτυξη των μεγάλων ιδιοκτησιών, που εξελίσσονταν σε βάρος των μικροϊδιοκτητών αγροτών.

Η βυζαντινή *προτίμησις* αποτελεί το δικαίωμα κάποιων προσώπων να έχουν προτεραιότητα για την απόκτηση ακινήτων σε περίπτωση που τα ακίνητα εκποιηθούν. Σύμφωνα με την Παπαγιάννη (2010), η προτίμηση αποτελεί θεσμό πολύ παλαιότερο του 7^{ου} αιώνα. Πηγές αναφέρουν πως έχει τις ρίζες του στην ελληνιστική περίοδο, ενώ

¹³ Ζώα που χρησιμοποιούνται για το όργωμα.

από τον 10^ο αιώνα και έπειτα απέκτησε νέα σημασία και επικαιρότητα αφού εισάχθηκε κατά κάποιο τρόπο στο τότε ισχύον δίκαιο. Η προτίμηση μας απασχολεί εδώ για τον τρόπο με τον οποίο επηρέασε το δίκαιο της γαιοκτησίας, ιδιαίτερα στη βυζαντινή ύπαιθρο.

Η *προτίμησης* επανεισάγεται στο βυζαντινό νομικό σύστημα με μια Νεαρά του αυτοκράτορα Ρωμανού Α΄ Λακαπηνού το έτος 922. Σύμφωνα με το νόμο σε περίπτωση πώλησης ή παραχώρησης του ακινήτου με αντάλλαγμα έπρεπε να «προτιμηθούν» κάποια πρόσωπα. Βάση δηλαδή για την άσκηση του δικαιώματος της προτίμησης ήταν η σχέση προς το ακίνητο, η οποία όσο πιο κοντινή και στενή ήταν τόσο ισχυρότερο ήταν το δικαίωμα που εξασφάλιζε. Έτσι οι πρώτοι δικαιούχοι ήταν οι συγκύριοι που ήταν συγχρόνως και συγγενείς, έπειτα οι συγκύριοι από κοινωνική σχέση όπως π.χ. αγορά από κοινού, έπειτα οι αμέσως κοντινότεροι και τέλος μέχρι και οι απλοί γείτονες (Παπαγιάννη, 2010).

Δικαίωμα προτίμησης μπορούσε να υπάρχει μόνο σε περίπτωση εκμίσθωσης ακινήτου, πώλησης ή καλλιέργειας ενώ αποκλείονταν κατά τις δωρεές, τις ανταλλαγές, τους συμβιβασμούς, τις διαθήκες και κατά τη σύσταση προίκας. Την υποχρέωση πρόσκλησης είχε ο ιδιοκτήτης του ακινήτου. Τα προτιμώμενα πρόσωπα έπρεπε μέσα σε προθεσμία τριάντα ημερών ή τεσσάρων μηνών σε ειδικές περιπτώσεις, να εκδηλώσουν ενδιαφέρον. Το ενδιαφέρον των ισχυρότερων δικαιούχων απέκλειε τους ασθενέστερους, ενώ η μη εκδήλωση ενδιαφέροντος από τους ισχυρούς σήμαινε μετάθεση του δικαιώματος προτίμησης στους επόμενους. Αν υποψήφιοι με ισοδύναμο δικαίωμα εκδήλωναν όλοι ενδιαφέρον το ακίνητο μεταβιβαζόταν σε όλους από κοινού (Παπαγιάννη, 2010).

Κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο η *προτίμησης* εξακολουθεί να ισχύει, αλλά αντί να προστατεύει τους αγρότες, χρησιμοποιείται από τους γαιοκτήμονες για να ιδιοποιηθούν τη γη των χωρικών. Για παράδειγμα το 1321 μια καλόγρια πούλησε στη Μονή Χελανδαρίου ιδιοκτησία της, διευκρινίζοντας ότι στο παρελθόν ο ανδράδελφος και ο γαμπρός της είχαν πουλήσει τα κτήματά τους στο μοναστήρι και εκείνη με τη σειρά της πουλά το τελευταίο κομμάτι γης που απέμεινε στην οικογένεια, καθώς οι καλόγεροι ήταν «γείτονες» της έκτασης από την προηγούμενη ακόμη αγορά και συνεπώς μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν το δικαίωμα της προτίμησης. Το παράδειγμα φανερώνει την στρέβλωση της νομοθεσίας περί προτιμήσεως και την εφαρμογή της

προς όφελος των μεγαλοϊδιοκτητών, σε αντίθεση με την αρχική πρόθεση του νομοθέτη που είχε ως στόχο τη διαφύλαξη της μικρής ιδιοκτησίας και της κοινότητας (Λαΐου, 1987).

Η νομοθεσία της προτίμησις αν και δεν τηρήθηκε κατά γράμμα επέδρασε έντονα στο βυζαντινό δίκαιο και επιβίωσε ως το τέλος της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, για να καταργηθεί στον ελλαδικό χώρο μόλις το 1856 με το νόμο *Περί μεταγραφής* (Παπαγιάννη, 2010).

Μία άλλη Νεαρά του Ρωμανού Λακαπηνού το 934 που αφορούσε στο λιμό του 927-928¹⁴, δίνει το δικαίωμα στους ασθενέστερους οικονομικά αγρότες να ξαναγοράσουν τις εκτάσεις που πούλησαν στους μεγαλογαιοκτήμονες κατά τη διάρκεια του λιμού προκειμένου να επιβιώσουν. Επειδή όμως το κράτος αναγνώριζε την έλλειψη μετρητών αφού οι περισσότεροι από τους αγρότες είχαν καταστραφεί οικονομικά, τους παραχώρησε πίσω τη γη τους δίνοντάς τους το δικαίωμα της επικαρπίας –όχι της κυριότητας- και τη δυνατότητα να εξοφλήσουν σε είδος τον ιδιοκτήτη της γης μέσα σε χρονικό διάστημα από τρία έως δέκα έτη (Harvey, 1997). Έπειτα από την εξόφληση της αξίας της γης αποκτούσαν την κυριότητα.

Το 935 ο ίδιος αυτοκράτορας εκδίδει Νεαρά που συμπεριλαμβάνει τους ανθρώπους της εκκλησίας (κληρικούς, αρχιεπίσκοπους, μητροπολίτες, μοναχούς κ.λπ.) στους δυνατούς, στην τάξη δηλαδή που είναι οικονομικά ισχυρή και τους απαγορεύει να αποκτούν περιουσία από τους χωρικούς, ακόμη και στην περίπτωση που οι χωρικοί την πουλούν ή θέλουν να την δωρίσουν. Τους απαγόρευσε να δέχονται την περιουσία χωρικών ακόμη και όταν ένας χωρικός επιθυμούσε να γίνει μοναχός και να παραχωρήσει την περιουσία του στη μονή. Σε αυτή την περίπτωση η γη θα έπρεπε να μεταβεί στους συγχωριανούς του και αυτοί να πληρώσουν με μετρητά την αξία της στην μονή (Charanis, 1948).

Επιπλέον, το 996 ο Βασίλειος Β' ο Βουλγαροκτόνος προσπάθησε να προστατέψει τη μικρή ιδιοκτησία απαγορεύοντας στην εκκλησία να ιδρύει μοναστήρια μέσα στις κοινότητες των αγροτών και κυρίως πάνω στα περιουσιακά τους στοιχεία (Charanis, 1948). Επιπλέον, την ίδια χρονιά εξέδωσε διάταγμα σχετικό με τον γνωστό ως «αλληλέγγυο» φόρο. Το «αλληλέγγυο» ως φόρος δεν ήταν κάτι το νέο, αποτελούσε

¹⁴ Όπως αναφέρθηκε παραπάνω οι μικροί ιδιοκτήτες γης αναγκάστηκαν να πουλήσουν τη γη τους σε μεγαλογαιοκτήμονες κατά τη διάρκεια του λιμού προκειμένου να επιβιώσουν.

συνέχεια και παραλλαγή του ρωμαϊκού συστήματος της «επιβολής». Ο νόμος αυτός όριζε τους πλούσιους γαιοκτήμονες υπόχρεους για την πληρωμή των φόρων των φτωχών χωρικών γειτόνων τους, στην περίπτωση που οι χωρικοί δεν μπορούσαν να τους πληρώσουν. Ο νόμος αυτός δεν είχε μεγάλη διάρκεια καθώς ο Ρωμανός Γ' Αργυρός που στέφθηκε αυτοκράτορας το 1028, προσπάθησε να βρει τρόπους συμβιβασμού με τον ανώτερο κλήρο και κατάργησε το «αλληλέγγυο» που όσο βρισκόταν σε ισχύ έβλαψε σημαντικά τους δυνατούς (Charanis, 1948, Λαΐου 1987, Λαΐου 2010)

Οι προσπάθειες των Μακεδόνων αυτοκρατόρων, του 10ου αιώνα, αν και περιόρισαν τις καταπατήσεις των ισχυρών, δεν απέφεραν σημαντικά αποτελέσματα. Στους μετέπειτα αιώνες οι Νεαρές ξεχάστηκαν και εγκαταλείφθηκαν με τους αυτοκράτορες του Βυζαντίου να αλλάζουν στάση υποστηρίζοντας ανοιχτά τα συμφέροντα των μεγαλογαιοκτημόνων.

5.7 Περιουσιακά Δικαιώματα

5.7.1 Τα περιουσιακά δικαιώματα των μεγαλογαιοκτημόνων

Οι κάτοχοι μεγάλων ιδιοκτησιών αποτελούσαν έναν κόσμο που ερχόταν σε αντίθεση με τον κόσμο των χωρικών. Στην ομάδα των μεγάλων γαιοκτημόνων της υστεροβυζαντινής περιόδου ανήκουν τα μοναστήρια, οι προνοιάριοι, οι χαριστικάριοι και το κράτος.

Όσον αφορά στα μοναστήρια, ο Charanis (1948), εκτιμά πως προς το τέλος του 7^{ου} αιώνα το ένα τρίτο της χρησιμοποιήσιμης γης της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας βρισκόταν στην κατοχή της εκκλησίας και των μοναστηριών. Το ίδιο συμβαίνει και τους επόμενους αιώνες με εξαίρεση την εποχή της εικονομαχίας που συντέλεσε στον περιορισμό της εκκλησιαστικής ακίνητης περιουσίας. Μετά το τέλος της εικονομαχίας η εκκλησιαστική περιουσία άρχισε να πολλαπλασιάζεται μέσω δωρεών και αγορών ανακτώντας έτσι το παλιό της μεγαλείο.

Κύρια πηγή πλούτου και ακίνητης περιουσίας για τις μονές είναι οι αυτοκρατορικές δωρεές, οι δωρεές των πιστών που ελπίζουν ότι με την ενέργειά τους αυτή θα σώσουν την ψυχή τους, οι δωρεές ανθρώπων που ασπάστηκαν τον μοναχικό

βίο (Charanis 1948, Μυργιώτη 2013), αλλά και οι αγορές της ίδιας της εκκλησίας σύμφωνα με τη Laiou (1992).

Οι δωρεές όταν προέρχονταν από το κράτος περιλάμβαναν κυρίως εκτάσεις γης συνήθως με παροίκους, που το μοναστήρι τις είχε στην κατοχή του και τις εκμεταλλευόταν. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η δωρεά του αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ προς τη Μονή Εσφιγμένου το 1258-1259, ο οποίος απέδωσε τις νίκες κατά των εχθρών στη γενναιότητα των στρατιωτών αλλά και στις προσευχές των μοναχών γι' αυτό και θέλησε να τους ανταμείψει. Η δωρεά περιλάμβανε την παραχώρηση μισού χωριού (το άλλο μισό το κατείχε ήδη η Μονή) με όλα τα δίκαια, δηλαδή παροίκους, αμπέλια και καλλιεργήσιμη γη (Λαΐου, 1987).

Τα μοναστήρια αιτούνταν στο κράτος την απαλλαγή από την φορολογία καθώς και άλλες ασυλίες όπως απαλλαγή από την ανάμειξη κρατικών υπαλλήλων στις υποθέσεις τους και ως αντάλλαγμα προσέφεραν κοινωνικό έργο (Μυργιώτη, 2013). Από αυτές τις δωρεές και απαλλαγές τα μοναστήρια είχαν μεγάλα εισοδήματα καθώς οι αγρότες πλήρωναν τους φόρους τους στο μοναστήρι και όχι στο κράτος ενώ παράλληλα η μονή απαλλασσόταν από αυτούς τους φόρους (Λαΐου, 1987).

Όσον αφορά στα περιουσιακά δικαιώματα των μοναστηριών έχουν το δικαίωμα της πλήρους χρήσης των περιουσιακών τους στοιχείων και κάρπωσης των αποτελεσμάτων. Ωστόσο ο νόμος δεν τους επιτρέπει καμία μορφή μεταβίβασης όπως να πουλήσουν ή να χαρίσουν γη σε τρίτους καθώς η περιουσία τους είναι αναπαλλοτρίωτη, με αποτέλεσμα η μοναστηριακή περιουσία σε καιρούς ευημερίας να αυξάνεται ανησυχητικά (Charanis 1948, Μυργιώτη 2013).

Στους δύσκολους καιρούς όμως που η οικονομία βρίσκεται σε άσχημη κατάσταση και η αυτοκρατορία κινδυνεύει από επιθέσεις εχθρών, τα περιουσιακά δικαιώματα της εκκλησίας απειλούνται σημαντικά. Ένας από τους τρόπους αναζωογόνησης των κρατικών ταμείων και αναδιοργάνωσης του στρατού ήταν η κατάσχεση των μοναστικών περιουσιών ή η χρήση των περιουσιακών στοιχείων με τέτοιο τρόπο ώστε το κράτος να καλύψει τις ανάγκες του. Την ίδια εποχή αναφέρεται ακόμη και η δωρεά μοναστικών περιουσιών ως πρόνοιες σε ανθρώπους κυρίως της στρατιωτικής αριστοκρατίας με ανταπόδοση τις υπηρεσίες τους (Charanis, 1948). Χαρακτηριστική είναι η αναφορά σε αρχεία όπου ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός κατάσχει τη γη της Μονής Βατοπεδίου καθώς τα κρατικά ταμεία έχουν αδειάσει, ενώ σε άλλο

αρχείο φαίνεται πως ο ίδιος αυτοκράτορας δωρίζει τη χερσόνησο της Κασσάνδρας στον αδελφό του Ανδριανό με τη μορφή της πρόνοιας (Charanis, 1948).

Οι προνοιάριοι στις περισσότερες περιπτώσεις είναι ευκατάστατοι πολίτες πριν ακόμη γίνουν προνοιάριοι. Συνεπώς πάνω στη δική τους περιουσία έχουν όλα τα δικαιώματα ενός ιδιοκτήτη, δηλαδή δικαιώματα πλήρους χρήσης και επικαρπίας, δικαιώματα αλλαγής χρήσης και επένδυσης αλλά και δικαιώματα μεταβίβασης, δηλαδή μπορούν να πουλήσουν, να χαρίσουν ή να κληροδοτήσουν γη στην οικογένειά τους ή σε τρίτους.

Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, η δωρεά με τη μορφή πρόνοιας ήταν ισόβια και όχι μεταβιβάσιμη ή κληρονομική. Μετά το θάνατο του δικαιούχου η παραχωρούμενη γη επέστρεφε στο κράτος μαζί με τα εισοδήματά της. Συνεπώς ο προνοιάριος είχε μόνο το δικαίωμα της επικαρπίας (Οικονομίδης, 2010). Ωστόσο, με το πέρασμα των χρόνων εμφανίστηκε η τάση των προνοιάρων να αποκτήσουν κληρονομικά δικαιώματα πάνω στην προνοιακή γη. Ο Μιχαήλ Η΄ (13^{ος} αι.) παραχώρησε το δικαίωμα εκμετάλλευσης της πρόνοιας σε δύο γενεές, δηλαδή από τον προνοιάριο και το γιο του, που και αυτός όμως θα έπρεπε να προσφέρει στρατιωτική υπηρεσία ως αντάλλαγμα. Μετά θάνατον η πρόνοια επέστρεφε στο κράτος και το σύστημα παρέμενε άθικτο. Με το πέρασμα του χρόνου όμως πολλές προνοιαστικές γαίες παραχωρήθηκαν κατ' εξαίρεση ως κληρονομική περιουσία στον δικαιούχο με αποτέλεσμα να συρρικνωθεί σε μεγάλο βαθμό η κρατική έγγεια περιουσία (Οικονομίδης, 2010).

Η χαριστικάριοι ήταν μια περίπτωση που έμοιαζε με αυτή των προνοιάρων αφορούσε όμως αποκλειστικά μοναστηριακή γη. Και οι χαριστικάριοι πριν αποκτήσουν αυτή τους την ιδιότητα ήταν ευκατάστατοι συνήθως πολίτες με πλήρη δικαιώματα πάνω στην περιουσία τους. Το *χαριστίκιον* αφορούσε στην παραχώρηση ενός μοναστηριού ή περισσότερων με όλη τους την περιουσία, από το κράτος στον ιδιώτη - χαριστικάριο, προκειμένου να τη διαχειριστεί προς όφελος της μονής (υποστήριξη των αναγκών των μοναχών, ανακαίνιση της μονής κ.α..) αλλά και προς δικό του όφελος καθώς ότι περίσσευε από τα έσοδά της μονής ο χαριστικάριος μπορούσε να το καρπωθεί. Αναλάμβανε δηλαδή ο χαριστικάριος την πλήρη διαχείριση της μονής αποκτώντας την επικαρπία της περιουσίας εφ' όρου ζωής (Lefort, 2010). Με

αυτό τον τρόπο ο αυτοκράτορας ευχαριστούσε τους ανθρώπους που τον στήριζαν και του πρόσφεραν υπηρεσίες κατά τη διάρκεια της θητείας του (Charanis, 1948).

Τέλος, ένας από τους μεγαλύτερους γαιοκτήμονες ήταν φυσικά το ίδιο το κράτος το οποίο είχε πλήρη περιουσιακά δικαιώματα πάνω στην έγγεια περιουσία του και φυσικά την επικαρπία. Έτσι από τον 10^ο αι. και έπειτα το κράτος επέλεξε να την κρατήσει για λογαριασμό του και να εκμεταλλευτεί τις γαίες που είχε ανακτήσει από τους Άραβες και επέφεραν υψηλά έσοδα. Με αυτές τις μεγάλες ιδιοκτησίες και την εκμετάλλευσή τους, κάλυπτε τις πολύ μεγάλες ανάγκες του στρατού, ενώ έσοδα άλλων μεγάλων ιδιοκτησιών προορίζονταν για το ταχυδρομείο και για διάφορα δημόσια φιλανθρωπικά ιδρύματα (Lefort, 2010).

Όπως είναι φυσικό μπορούσε να διαθέσει την περιουσία του όπως και όπου αυτό επιθυμούσε γι' αυτό από τον 11^ο αι. και έπειτα δωρίζει ολόκληρα χωριά κυρίως σε γαιοκτήμονες με αντάλλαγμα στρατιωτικές υπηρεσίες και έτσι η ιδιοκτησία του χωριού αντικαθίσταται από την μεγάλη ιδιοκτησία σχεδόν σε όλη τη βυζαντινή επικράτεια. Την εποχή αυτή το κράτος δεν επιδιώκει την πώληση των εγκαταλελειμμένων γαιών όπως σε προηγούμενους αιώνες αλλά τη διατήρησή τους και την οργάνωσή τους σε μεγάλες ιδιοκτησίες που καλλιεργούνταν από πάροικους. Κατά τον 12^ο αι. σχεδόν όλη η παράκτια ζώνη από την Κωνσταντινούπολη μέχρι την κεντρική Ελλάδα και τα νησιά ανήκε σε μεγάλους γαιοκτήμονες, κυρίως Κωνσταντινουπολίτες και ο σημαντικότερος ιδιοκτήτης ανάμεσά τους ήταν το κράτος (Lefort, 2010).

5.7.2 Τα περιουσιακά δικαιώματα των παροίκων-αγροτών, των στρατιωτών-αγροτών και των ανεξάρτητων αγροτών.

Κατά την Υστεροβυζαντινή περίοδο, η έννοια πάροικος περιλάμβανε όλους τους κατοίκους των χωριών και των αγροτικών γαιών που ήταν κάτω από τη δικαιοδοσία ενός δυνατού προσώπου με τη μορφή της πρόνοιας και εξαρτιόταν από αυτό το πρόσωπο όσον αφορά στους φόρους, στην προστασία τους και στα νομικά ζητήματα. Έτσι η λέξη πάροικος στην υστεροβυζαντινή κοινωνία χαρακτηρίζει είτε τον μόνιμο μισθωτή γης είτε τον μικροϊδιοκτήτη καλλιεργητή γης (Ιδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, 2017).

Η εξάρτηση των παροίκων από το γαιοκτήμονα έπαιρνε τρεις βασικές μορφές: Πλήρωναν στον κύριό τους κρατικούς φόρους καθώς και ενοίκιο για τη γη που καλλιεργούσαν και όφειλαν για κάποιες μέρες του χρόνου να κάνουν αγγαρείες. Επιπλέον οι πάροικοι δεν είχαν το δικαίωμα να εγκαταλείψουν την υπηρεσία του γαιοκτήμονα. Θα πρέπει όμως εδώ να σημειωθεί ότι οι γαιοκτήμονες δεν είχαν δικαίωμα ζωής και θανάτου πάνω στους προνοιάριους (Λαΐου, 2001, Λαΐου, 1987).

Ο εξαρτημένος αγρότης είναι καταγεγραμμένος στα αρχεία μαζί με την περιουσία του η οποία ονομαζόταν *στάσις* και αποτελούνταν από ζώα, γη και κεφάλαιο. Η ιδιοκτησία των περισσοτέρων αγροτών ήταν μικρή και τις περισσότερες φορές σκορπισμένη σε διάφορα σημεία της περιοχής του χωριού. Η γη αφορούσε κυρίως σε αμπέλια και σε γη με καρποφόρα δέντρα, ενώ το αγροτικό κεφάλαιο περιλάμβανε μύλους, πιο σπάνια σπίτια και αντικείμενα κινητής περιουσίας. Αυτή η κατηγορία αγροτών σπάνια κατείχε σπόριμη γη (καλλιεργήσιμη) γι' αυτό συνήθως τη νοίκιαζε από τον γαιοκτήμονα. Ήταν δηλαδή συγχρόνως ιδιοκτήτης αλλά και ενοικιαστής γης και απέδιδε φόρους στον γαιοκτήμονα είτε ως ιδιοκτήτης (μικρότερος φόρος) είτε ως ενοικιαστής (μεγαλύτερος φόρος). Υπήρχαν όμως και αγρότες οι οποίοι δεν κατείχαν απολύτως κανένα περιουσιακό στοιχείο και χαρακτηρίζονται συνήθως ως *ελεύθεροι* ή *ακτήμονες*. Η δεύτερη αυτή κατηγορία αγροτών νοίκιαζε εξ' ολοκλήρου γη από τον γαιοκτήμονα για να καλλιεργήσει και οι όροι ήταν διαφορετικοί καθώς ο καλλιεργητής δεν είχε δικαίωμα κυριότητας και ο γαιοκτήμονας αποσπούσε από αυτόν μεγάλο μέρος της παραγωγής (Λαΐου, 1987).

Οι μικροϊδιοκτήτες γης είχαν το δικαίωμα να κάνουν διαθήκες, να μεταβιβάσουν τη γη και την περιουσία τους στα παιδιά τους ή και να την πουλήσουν. Η ιδιοκτησία μπορούσε να μεταβιβαστεί είτε ολόκληρη, είτε μέρος αυτής (Λαΐου, 1987). Μέσα από σωζόμενα πωλητήρια γης και μνείες για πωλήσεις από παροίκους σε μοναστήρια ή ιδιώτες, διαπιστώνουμε πως χωράφια ή αμπέλια δωρίζονταν ή πουλιόνταν. Εδώ θα μπορούσε να αναρωτηθεί κανείς αν ήταν απαραίτητο για τις πράξεις αυτές να δοθεί επίσημη άδεια από τον γαιοκτήμονα -προνοiάριο. Πράγματι τα δικαιώματα του παροίκου πάνω στην περιουσία του δεν ήταν απλά και υπόκεινται σε περιορισμούς καθώς αυτά συμπλέκονται με τα δικαιώματα του κυρίου τους. Πιο συγκεκριμένα, όσον αφορά στην κληρονομιά φαίνεται πως μόνο τα παιδιά είχαν δικαίωμα να κληρονομήσουν από τους γονείς, πράγμα που σημαίνει πως συγγενείς όπως τα αδέρφια του παροίκου και γενικότερα οι εκ πλαγίου συγγενείς αποκλείονταν

από αυτή. Στις περιπτώσεις που ο πάροικος δεν είχε απογόνους η περιουσία του θεωρούνταν εξαιρετική¹⁵ και περιέρχονταν στον κύριο του τουλάχιστον σύμφωνα με το εθιμικό δίκαιο και σε αντίθεση με τη νομοθεσία του πατριάρχη Αθανασίου Α'¹⁶, που επιδίκαζε μόνο το ένα τρίτο της περιουσίας στον κύριο του παροίκου (Λαΐου, 2001, Λαΐου, 1987).

Η εικόνα που μας δίνουν οι πηγές για το κληρονομικό σύστημα περιλαμβάνει πολλές διαφορετικές μορφές, αλλά αυτή που υπερισχύει και που προβλέπεται από τη νομοθεσία, είναι αυτή της εξ'ισομοιρίας διαιρητής κληρονομιάς, σύμφωνα με τη οποία όλα τα παιδιά, αγόρια και κορίτσια, είχαν ίσα μερίδια παρόλο που οι κόρες συχνά έπαιρναν το μερίδιό τους με τη μορφή προίκας. Το σύστημα αυτό, όπου ίσχυε, πάντα δημιουργούσε οικονομικά προβλήματα καθώς το μίρασμα του κλήρου σε ίσα μέρη οδηγούσε σε μικρές μονάδες, που πολύ συχνά δεν ήταν ικανές να εξασφαλίσουν την επιβίωση της οικογένειας, ιδιαίτερα όταν δεν υπήρχαν πιθανότητες αύξησης της εγγείου περιουσίας. Ο κατακερματισμός όμως της κληρονομιάς μπορούσε να μετριαστεί από άλλους παράγοντες καθώς ο πάροικος-μικροϊδιοκτήτης γης μπορούσε να αυξήσει την περιουσία του με τους εξής τρόπους: α) μπορούσε να αποκτήσει αν είχε τη δυνατότητα κι άλλη γη, είτε αγοράζοντάς τη, είτε καλλιεργώντας χωράφια που είχαν μείνει χέρσα¹⁷ αυξάνοντας έτσι την περιουσία του και β) σε περίπτωση χηρείας του παροίκου ή της συζύγου, ένας νέος γάμος μεγάλωνε την περιουσία με την προσθήκη προικίων είτε μέσα στο χωριό είτε σε άλλα χωριά ή σε άλλες κτήσεις (Λαΐου, 1987).

Οι αρνητικές συνέπειες του κληρονομικού συστήματος που αναφέρθηκαν αμέσως παραπάνω, απειλούσαν την οικονομική βιωσιμότητα του κλήρου και της οικογένειας, με αποτέλεσμα οι αγρότες κυρίως της Μακεδονίας, περιοχή που αποτελεί αντιπροσωπευτικό κομμάτι της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, να διαθέτουν την περιουσία τους με άλλους τρόπους καθώς το σύστημα παρουσίαζε ευελιξία (Λαΐου, 1987): Ο πρώτος τρόπος ήταν η προνομιακή διαιρητή κληρονομιά όπου ένα από τα παιδιά κληρονομεί το μεγαλύτερο της περιουσίας αφήνοντας ελάχιστη περιουσία στα

¹⁵ Εγκαταλειμμένη

¹⁶ Ο πατριάρχης Αθανάσιος Α' (1289-1293, 1303-1309), πρόσθεσε μια νέα διάταξη που άλλαζε το νόμο σε σχέση με τους παροίκους που πέθαιναν χωρίς να αφήσουν απογόνους. Σύμφωνα μ' αυτή τη διάταξη ο σύζυγος ή η σύζυγος κληρονομούσε το ένα τρίτο της περιουσίας, το άλλο τρίτο πήγαινε στο γαιοκτήμονα και το τελευταίο ξοδευόταν σε μνημόσυνα. Μετά το θάνατο και των δύο συζύγων, κληρονομούσαν οι συγγενείς τους. Αν δεν υπήρχαν συγγενείς, η μισή περιουσία περιερχόταν στο κράτος και η άλλη μισή στην εκκλησία για μνημόσυνα.

¹⁷ Το μοναστήρι ή ο γαιοκτήμονας μπορούσε να παραχωρήσει σε αγροτικές οικογένειες εγκαταλειμμένες από τους ιδιοκτήτες τους γαίες για εκμετάλλευση.

υπόλοιπα παιδιά, τα οποία θα έπρεπε είτε να παντρευτούν κάποιον με δική του περιουσία, είτε να αποκτήσουν γη με άλλα μέσα, είτε να γίνουν ακτήμονες που θα καλλιεργούσαν ενοικιαζόμενες εκτάσεις, είτε να μεταναστεύσουν. Στον δεύτερο τρόπο τα αδέλφια αποφάσιζαν να συγκατοικήσουν, συγχωνεύοντας τις περιουσίες τους ενώ ο τρίτος τρόπος, που έμοιαζε πολύ με τον πρώτο, αφορούσε στην κληρονομιά όλης της περιουσίας από ένα μόνο παιδί. Σε αυτή την περίπτωση οι γονείς συνήθως συγκατοικούσαν με τον κληρονόμο που στις περισσότερες περιπτώσεις είχε δημιουργήσει δική του πυρηνική οικογένεια, δημιουργώντας έτσι μια διευρυμένη οικογένεια.

Όσον αφορά στη μεταβίβαση της περιουσίας του παροίκου σε τρίτους, το θέμα δεν είναι αρκετά σαφές. Για παράδειγμα, σε διάφορες πηγές βρίσκουμε δωρεές παροίκων σε μοναστήρια χωρίς την άδεια του κυρίου τους, ενώ σε άλλες περιπτώσεις όμοιων δωρεών που δεν αφορούν όμως μοναστήρια, ο κύριος του παροίκου έχει αποδεχτεί και σε άλλες έχει αναιρέσει τη δωρεά (Λαΐου, 1987). Οι δεύτερες αυτές περιπτώσεις είναι περιπτώσεις που οι ιδιοκτησίες είναι κυρίως μεικτές, όπως για παράδειγμα η δωρεά ενός μύλου που ανήκε κατά το ήμισυ στον γαιοκτήμονα και κατά το ήμισυ στον πάροικο. Η μεικτή κυριότητα συνίσταται στο εξής: Ο κύριος της γης και του παροίκου δικαιούται τις προσόδους από τον μισό μύλο καθώς και το κληρονομικό δικαίωμα στην περίπτωση που ο μύλος γίνει εξάλειμμα, ενώ ο πάροικος δικαιούται τις προσόδους από το άλλο μισό, πληρώνει φόρο (πάκτον) και έχει το δικαίωμα να τον κληροδοτήσει στους απευθείας κληρονόμους του. Τα ανάμεικτα όμως αυτά δικαιώματα πολύ εύκολα και πολύ συχνά μεταφράζονταν από τον κύριο του παροίκου σε *δεσποτεία και κατοχή* (Λαΐου, 1987).

Όταν η μεταβίβαση σε τρίτους αφορά πώληση και όχι δωρεά, ο πάροικος πληρώνει στον κύριό του το δέκα τοις εκατό της τιμής της πώλησης (Fogel, 1982). Γενικά, από την πλειοψηφία των πηγών της υστεροβυζαντινής εποχής προκύπτει το γεγονός ότι τα δικαιώματα των παροίκων πάνω στις περιουσίες δεν ήταν απόλυτα και η κυριότητά τους συνυπήρχε με τα δικαιώματα του γαιοκτήμονα και κυρίου των παροίκων (Λαΐου, 1987).

Οι στρατιώτες-αγρότες είναι ανεξάρτητοι αγρότες που κατοικούν κυρίως σε ακριτικές περιοχές (γι' αυτό ονομάζονται και ακρίτες), έχουν πλήρη δικαιώματα πάνω στην περιουσία τους (χρήση, επικαρπία, επένδυση και μεταβίβαση) και πληρώνουν

φόρους στο κράτος. Συγχρόνως δέχονται και εκτάσεις από το κράτος, συνήθως εγκαταλειμμένες δημόσιες γαίες στα σύνορα της αυτοκρατορίας για να τις καλλιεργήσουν και με τα έσοδα να βιοποριστούν αλλά και να εξοπλιστούν με στρατιωτικό εξοπλισμό καθώς θα παρέχουν στρατιωτικές υπηρεσίες στο κράτος. Σε αυτή τη γη που τους δίνεται με αντάλλαγμα τις στρατιωτικές τους υπηρεσίες έχουν δικαιώματα επικαρπίας, δεν μπορούν να την πουλήσουν αλλά μπορούν να την μεταβιβάσουν στους άρρενες απογόνους μαζί όμως με την υποχρέωση της στράτευσης (Λαΐου, 2010). Πολύ συχνά ιδιαίτερα στρατιώτες-αγρότες αρμενικής καταγωγής εγκατέλειπαν τις εκτάσεις τους και περιφέρονταν αναζητώντας πιθανότατα διαφορετική τύχη. Πολύ συχνά όμως επέστρεφαν και είχαν αξιώσεις πάνω στη γη που κατείχαν. Γι' αυτό το λόγο ο Νικηφόρος Φωκάς εξέδωσε Νεαρά που τους αφορούσε και η οποία όριζε ότι αν οι αρχικοί δικαιούχοι έλειπαν για τουλάχιστον τρία χρόνια και στο μεταξύ οι γαίες είχαν δοθεί σε άλλους στρατιώτες, τότε έχαναν το δικαίωμα της χρήσης και της επικαρπίας. Αν όμως οι γαίες είχαν χαριστεί σε μοναστήρια η δυνατός ως χάρη και χωρίς αντάλλαγμα, τότε οι επιστρέφονταν σε αυτούς που τις διεκδικούσαν ή στους κληρονόμους τους (Charanis, 1948).

Γενικά, οι υπηρεσίες των στρατιωτών-αγροτών ήταν πολύ σημαντικές και χρήσιμες για το κράτος και η σπουδαιότητά τους έγινε ιδιαίτερα αισθητή όταν ο Μ. Παλαιολόγος τους στέρησε τη γη, αποδυναμώνοντας έτσι τα σύνορα και χάνοντας σημαντική γη από τουρκικές επιδρομές (Charanis, 1948).

Τέλος οι ανεξάρτητοι αγρότες είναι αγρότες που δεν είναι στρατιώτες, δεν ανήκουν σε κάποιο μοναστήρι ή σε κάποια πρόνοια, αλλά έχουν απόλυτα δικαιώματα πάνω στην περιουσία τους και αποδίδουν φόρους στο κράτος. Κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο και κυρίως όσο πλησιάζουμε προς το τέλος του Βυζαντίου αυτοί οι αγρότες τείνουν να εξαφανιστούν (Charanis, 1948).

5.8 Τα περιουσιακά δικαιώματα της βυζαντινής γυναίκας

Η γυναίκα στο Βυζάντιο διακρίνεται στη γυναίκα της υπαίθρου, στη γυναίκα της πόλης και στη γυναίκα με αριστοκρατική καταγωγή (Laiou, 1992). Οι γυναίκες της υπαίθρου δεν είχαν συνήθως τον έλεγχο της μοίρας τους λόγω του γονεϊκού και του εκκλησιαστικού ελέγχου. Η γυναίκα της πόλης ζούσε σε ένα πιο ελεύθερο περιβάλλον, μπορούσε να εργαστεί να διαχειριστεί την περιουσία της και τα έξοδα του

σπιτιού, ενώ η γυναίκα της αριστοκρατικής τάξης είχε πρόσβαση στη μόρφωση, είχε οικονομική ισχύ και περιουσία και πρόσβαση στην πολιτική εξουσία. Όλες μπορούσαν να κατέχουν περιουσιακά στοιχεία καθώς η βυζαντινή νομοθεσία όριζε τον κανόνα της ισομοιρίας, δηλαδή του δικαιώματος ίσης συμμετοχής στην περιουσία (Laiou, 1992).

Η πρωταρχική λειτουργία της γυναίκας στην οικογένεια και την κοινωνία ήταν η αναπαραγωγή και η δημιουργία απογόνων. Ο γάμος και η προστασία των παιδιών ήταν ενσωματωμένα στη νομοθεσία και η οικογένεια προστατευόταν εκτός από τον νόμο και από την εκκλησία. Η νομοθεσία συνήθως περιλάμβανε τον γάμο, το διαζύγιο, την προστασία των παιδιών και οικονομικούς διακανονισμούς που αφορούσαν στην περιουσία των δύο συζύγων (Laiou, 1992).

Ο ρόλος της γυναίκας μέσα στην οικογένεια είχε πολλές οικονομικές συνέπειες καθώς η γυναίκα με τον γάμο γινόταν ιδιοκτήτρια μιας συγκεκριμένης περιουσίας της προίκας, χωρίς αυτό να σημαίνει πως δεν κατείχε και πατρογονική περιουσία. Ο οικονομικός πυρήνας της οικογένειας που μόλις δημιουργούνταν ήταν η προίκα της συζύγου. Η προίκα αποτελούσε τη βασική οικογενειακή περιουσία και προορίζονταν αυστηρά για τη συντήρησή της και ιδιαίτερα για τις ανάγκες των παιδιών. Όταν κληρονομικές υποθέσεις και υποθέσεις προίκας έφθαναν στο δικαστήριο, επιλύονταν πάντα υπέρ των παιδιών. Για παράδειγμα μετά το θάνατο μιας γυναίκας- συζύγου-μητέρας, τα δικαιώματα της προίκας μεταβιβάζονταν στα παιδιά της και αν δεν υπήρχαν, στους γονείς και στα αδέρφια της. Ο χήρος σύζυγος, όσο τα παιδιά ήταν μικρά, είχε τη διαχείριση των αγαθών που μπορούσε να προσφέρει η προίκα, ενώ οι τίτλοι ιδιοκτησίας ανήκαν στα παιδιά. Ήταν ξεκάθαρο ότι η προίκα δεν μπορούσε εύκολα να αλλοτριωθεί και να εξυπηρετήσει για παράδειγμα χρέη του συζύγου, ενώ μπορούσε να πουληθεί μόνο σε ελάχιστες περιπτώσεις μεγάλης ανάγκης σημαντικότερη εκ των οποίων ήταν η επιβίωση της οικογένειας και κυρίως των παιδιών (Laiou, 1992).

Για τους παραπάνω λόγους, η προίκα προστατεύονταν από νομικούς περιορισμούς που της έδιναν έναν ιδιαίτερο οικονομικό χαρακτήρα (Laiou, 1992). Έτσι, ενώ η ψιλή κυριότητα ανήκε στη γυναίκα, ο σύζυγος είχε την επικαρπία της περιουσίας αλλά ήταν υποχρεωμένος να διατηρήσει το αρχικό κεφάλαιο αμείωτο. Η γυναίκα μπορούσε να πάει τον σύζυγο στο δικαστήριο για κακοδιαχείριση της προίκας της και εκείνος ήταν υποχρεωμένος να επανορθώσει και την επαναφέρει στο αρχικό

κεφάλαιο. Έπειτα από αυτό η γυναίκα αποκτούσε πλήρη δικαιώματα στην περιουσία της δηλαδή ψιλή κυριότητα και επικαρπία.

Ο προστατευτικός χαρακτήρας που έδινε το κράτος στην προίκα δημιουργούσε σημαντικούς περιορισμούς στην οικονομική ζωή. Η προίκα αποτελούνταν από διάφορα αγαθά όπως γη, μαγαζιά, σπίτια, μετρητά, κοσμήματα και λειτουργούσε ως προστασία από τη φτώχεια και όχι ως ρευστό ενεργητικό. Δεν μπορούσε να επενδυθεί σε ριψοκίνδυνες επιχειρήσεις – τουλάχιστον όχι από τους συζύγους- και για αυτό υπόκειτο σε πολύ συντηρητική οικονομική εκμετάλλευση. Με το πέρασμα των χρόνων βέβαια όλα αυτά χαλαρώνουν και προς το τέλος της αυτοκρατορίας συναντούμε περιπτώσεις όπου γυναίκες πουλούν την προίκα για να ξεπληρώσουν χρέη του συζύγου, ενώ σε άλλες περιπτώσεις η προίκα χρησιμοποιείται ως κεφάλαιο για επενδύσεις από τις ίδιες τις γυναίκες ακόμη και στο εμπόριο χωρίς καμιά ιδιαίτερη δυσκολία (Laiou, 1992).

Όσον αφορά στην περιουσία που κληρονομούσε μια γυναίκα από τους γονείς της πέρα από την προίκα, μπορούσε να πουληθεί αλλά υπόκειτο και αυτή σε ορισμένους περιορισμούς (Laiou, 1992). Οι γυναίκες μπορούσαν να παραχωρήσουν και να πουλήσουν τα περιουσιακά τους στοιχεία μόνες, αλλά με τον περιορισμό ότι πρόσωπα του στενού οικογενειακού περιβάλλοντος ενεργούσαν σαν εγγυητές σε αυτές τις ενέργειες. Επιπλέον, πολύ συχνά η γυναικεία περιουσία, είτε αυτή προέρχονταν από προίκα είτε από κληρονομιά ήταν διασκορπισμένη ανάμεσα στα περιουσιακά στοιχεία της υπόλοιπης οικογένειας και όταν η γυναίκα επιθυμούσε να πουλήσει τις περισσότερες φορές αγοραζόταν από μέλη της ευρύτερης οικογένειας, με αποτέλεσμα την επανασύνδεση και την συγκέντρωση της περιουσίας στην οικογένεια. Στα τέλη του δέκατου τρίτου αιώνα ο νόμος προστάτευε την ακεραιότητα της οικογενειακής περιουσίας δίνοντας προτεραιότητα στην ανάκτηση των πατρογονικών περιουσιακών στοιχείων θέτοντας περιορισμούς αλλά παράλληλα προστατεύοντας την οικογενειακή περιουσία (Laiou, 1992).

Όσον αφορά στις γυναικείες μονές οι οποίες είχαν στη διάθεσή τους πολύ μεγάλη ακίνητη περιουσία η οποία προέρχονταν κυρίως από δωρεές και αγορές, η οικονομική διαχείριση της μονής καθώς και όλες οι αποφάσεις σχετικά με την περιουσία βρισκόνταν σε γυναικεία χέρια. Η οικονομική πολιτική, η λήψη αποφάσεων και ο έλεγχος όλων των ενεργειών των υφισταμένων καθοδηγούνταν και λαμβάνονταν

από την ηγουμένη του μοναστηριού (ακόμη και στις περιπτώσεις που ο οικονόμος του μοναστηριού ήταν άνδρας) (Laiou, 1992).

Το ίδιο συμβαίνει και κατά τον δέκατο τέταρτο αιώνα με τις γυναίκες της αριστοκρατίας οι οποίες κατέχουν στενό έλεγχο της οικογενειακής περιουσίας. Πηγές αναφέρουν ότι η μητέρα του Καντακουζηνού έχει τον απόλυτο έλεγχο μεγάλου μέρους της ακίνητης περιουσίας στην Κωνσταντινούπολη και είναι αυτή που αποφασίζει τη χρηματοδότηση του Ανδρόνικου του 3^{ου} προκειμένου αυτός να αποκτήσει δύναμη. Άλλη πηγή αναφέρει την Ειρήνη Παλαιολογίνα που χήρεψε στα δεκαέξι της χρόνια και απέκτησε τον πλήρη έλεγχο της τεράστιας προίκας της. Αμέσως μετά τον θάνατο του συζύγου της αντιμετώπισε και έλυσε σοβαρά οικονομικά θέματα που την αφορούσαν, αποκτώντας μια αξιοζήλευτη οικονομική ανεξαρτησία. Η Ειρήνη, όπως και κάθε άλλη γυναίκα της αριστοκρατικής τάξης, μπορούσε να δωρίσει και να πουλήσει την περιουσία της όπου αυτή επιθυμούσε χωρίς κανένα ανδρικό έλεγχο και επίβλεψη (Laiou, 1992).

Οι γυναίκες της αριστοκρατίας ήταν πολύ σημαντικές όχι μόνο για την οικονομία του βυζαντινού κράτους αλλά και την πολιτική καθώς έχουμε πολλά παραδείγματα διοίκησης της αυτοκρατορίας είτε αποκλειστικά από γυναίκες είτε στο πλευρό των συζύγων τους. Ο σημαντικός ρόλος που παίζανε αυτές οι γυναίκες στην οικονομική και την πολιτική ζωή του κράτους πηγάζει από τον έλεγχο που είχαν κυρίως στην έγγεια περιουσία η οποία αποτελούσε και την οικονομική βάση και δύναμη της αριστοκρατικής τάξης. Εδώ θα πρέπει να σημειωθεί ότι η δύναμη που προσέδιδε η ακίνητη περιουσία σε συνδυασμό με τη σημαντική καταγωγή επηρέαζε πολλές φορές και τα επίθετα των απογόνων. Το φαινόμενο αυτό συνήθως εμφανιζόταν όταν η γυναικεία καταγωγή ήταν υψηλότερη από του συζύγου και στις περιπτώσεις αυτές τα παιδιά είτε έπαιρναν τα επίθετα και των δύο γονιών είτε μόνο της συζύγου (Laiou, 1992).

5.9 Συμπεράσματα

Η βυζαντινή αυτοκρατορία διακρίνεται σε τρεις μεγάλες περιόδους: την Πρώιμη βυζαντινή (324-650), τη Μέση βυζαντινή (650-1070) και την Ύστερη βυζαντινή (1070-1453). Στην Πρώιμη περίοδο η κύρια πηγή πλούτου είναι η γεωργία.

Υπάρχουν μεγάλες γαιοκτησίες αλλά και μεσαίοι και μικροί ιδιοκτήτες γης που αποτελούν μεγάλο μέρος του πληθυσμού. Κατά την Μέση περίοδο η μεγάλη ιδιοκτησία εδραιώνεται και πολλαπλασιάζεται επικίνδυνα ενώ κατά την Ύστερη περίοδο η μεγάλη ιδιοκτησία έχει εξαπλωθεί σε όλη την επικράτεια και οι περισσότεροι αγρότες είναι εξαρτημένοι από τους χωροδеспότες.

Μέσα από τη μελέτη της Ύστερης Βυζαντινής Περιόδου διαπιστώνουμε ότι η γη διακρίνεται σε τέσσερις βασικές κατηγορίες και παράλληλα θεσμούς έγγειας ιδιοκτησίας: Τον αγροτικό κλήρο, που αποτελεί περιουσία των μικρών ιδιοκτητών γης, οι οποίοι ζουν στο πλαίσιο μιας αγροτικής οικογένειας που αποτελεί και την μικρότερη οικονομική μονάδα. Τα θέματα, είναι μια άλλη κατηγορία γης, ένας θεσμός που δημιουργείται μέσα από την ανάγκη της αυτοκρατορίας να αμυνθεί και να υπερασπίσει τα σύνορά της. Είναι η έγγειος περιουσία που παραχωρείται σ' έναν αγρότη με αντάλλαγμα τις στρατιωτικές του υπηρεσίες. Το χωριό είναι μια τρίτη κατηγορία που περιλαμβάνει μια γεωγραφική περιφέρεια η οποία εμπεριέχει οικισμό, καλλιεργήσιμη γη, βοσκότοπους και χέρσες εκτάσεις. Στην Ύστερη Βυζαντινή Περίοδο παραχωρείται ολόκληρο ή μέρος του σε μεγαλογαιοκτήμονες οι οποίοι λαμβάνουν από αυτό κυρίως φορολογικά αλλά και άλλου είδους έσοδα ως αμοιβή για στρατιωτικές υπηρεσίες που προσφέρουν στο κράτος. Τέλος η πρόνοια είναι γη που παραχωρείται συνήθως ισόβια σε ένα μεγαλογαιοκτήμονα προς εκμετάλλευση έναντι υπηρεσιών που αυτός παρέχει στο κράτος. Πολύ συχνά οι πρόνοιες περιλαμβάνουν ολόκληρα χωριά μαζί με τους κατοίκους τους που ονομάζονται πάροικοι και είναι εξαρτημένοι αγρότες.

Η κοινωνική οργάνωση της παραγωγής της Ύστερης εποχής κινείται γύρω από δύο συστήματα διαχείρισης που ονομάζονται «μεγάλη ιδιοκτησία» και «χωριό». Η μεγάλη ιδιοκτησία καθιερώνεται στο Βυζάντιο περίπου στις αρχές του 7^{ου} αιώνα και την κατέχουν ιδιώτες, η εκκλησία και το ίδιο κράτος. Οι πρόσοδοι της αποτελούνται από φορολογικά έσοδα, έσοδα από απαλλαγές φόρων, εισοδήματα από τη γη που ενοικιάζουν αγρότες, από οφειλές των αγροτών σε είδος και από εισοδήματα ακινήτων.

Σε μια προσπάθεια περιορισμού της μεγάλης ιδιοκτησίας η οποία αυξάνεται επικίνδυνα κατά την Ύστερη Βυζαντινή Περίοδο, το κράτος λαμβάνει μέτρα υπέρ των αδυνάτων που αφορούν την έγγειο περιουσία. Εκχωρεί γη στα ασθενέστερα στρώματα κυρίως για να ενεργοποιήσει ξανά περιοχές που είχαν εξαθλιωθεί πληθυσμιακά και οικονομικά από επιδρομές εχθρών, αξιοποιώντας στο μέγιστο δυνατό τους φυσικούς

πόρους και ενισχύοντας παράλληλα οικονομικά τους αδύναμους αγρότες. Παράλληλα με τη θέσπιση νόμων δίνει προτεραιότητα στους μικρούς ιδιοκτήτες να αποκτήσουν ακίνητα σε περίπτωση που τα ακίνητα εκποιηθούν, απαγορεύει στην εκκλησία να ιδρύει μοναστήρια μέσα στις κοινότητες των αγροτών και κυρίως πάνω στα περιουσιακά τους στοιχεία, εφαρμόζει τον «αλληλέγγυο» φόρο που αποτελεί φόρο που πληρώνουν οι πλούσιοι όταν οι φτωχοί δεν καταφέρνουν να ανταπεξέλθουν στις φορολογικές τους υποχρεώσεις και σε πιο ειδικές περιπτώσεις τους δίνει το δικαίωμα να πάρουν πίσω την ακίνητη περιουσία που πούλησαν σε περίπτωση ανάγκης πληρώνοντάς την αλλά με ευμενής όρους όπως πληρωμή σε είδος και σε βάθος χρόνου. Διαπιστώνουμε όμως από την εξέλιξη της ιστορίας ότι παρόλο που το βυζαντινό κράτος διαθέτει νομοθετικό πλαίσιο που ορίζει τα περιουσιακά δικαιώματα ως διακριτά και τα κατανέμει αξιόπιστα, οι μηχανισμοί ελέγχου τους και επιβολής κυρώσεων εξαρτώνται κάθε φορά από την πολιτική του εκάστοτε αυτοκράτορα, αν δηλαδή τάσσεται υπέρ των αδυνάτων ή υπέρ των δυνατών.

Μεγαλογαιοκτήμονες της Ύστερης Βυζαντινής Περιόδου είναι τα μοναστήρια, οι προνοιάριοι, οι χαριστικάριοι και το κράτος. Τα μοναστήρια έχουν το δικαίωμα της πλήρους χρήσης των περιουσιακών τους στοιχείων και κάρπωσης των αποτελεσμάτων αλλά ο νόμος δεν τους επιτρέπει καμία μορφή μεταβίβασης. Η περιουσία τους είναι αναπαλλοτρίωτη, με αποτέλεσμα η μοναστηριακή περιουσία σε καιρούς ευημερίας να αυξάνεται ανησυχητικά. Οι προνοιάριοι είναι μεγαλογαιοκτήμονες που προκειμένου να παράσχουν στρατιωτική υπηρεσία στο κράτος, το κράτος τους παραχωρεί γη την οποία κατέχουν ισόβια και στην οποία έχουν μόνο δικαιώματα επικαρπίας και όχι μεταβίβασης. Οι χαριστικάριοι είναι επίσης ευκατάστατοι γαιοκτήμονες που τους «χαρίζεται» μοναστική γη προκειμένου να τη διαχειριστούν υπό όρους. Όπως και οι Προνοιάριοι έχουν μόνο δικαίωμα επικαρπίας εφ' όρου ζωής. Τέλος το κράτος έχει πλήρη περιουσιακά δικαιώματα πάνω στην έγγεια περιουσία του.

Οι πάροικοι είναι εξαρτημένοι αγρότες, που έχουν δικαίωμα πάνω στα περιουσιακά τους στοιχεία τα οποία όμως δεν είναι απλά και υπόκεινται σε περιορισμούς καθώς αυτά συμπλέκονται με τα δικαιώματα του κυρίου τους. Οι στρατιώτες-αγρότες είναι ανεξάρτητοι αγρότες που εκτός από τη δική τους γη κατέχουν και κρατική με αντάλλαγμα τη στρατιωτική τους υπηρεσία. Σε αυτή την κρατική γη έχουν δικαιώματα επικαρπίας και κληρονομικής μεταβίβασης μαζί με την υποχρέωση

της στράτευσης για τους απογόνους. Τέλος, οι ανεξάρτητοι αγρότες έχουν απόλυτα δικαιώματα πάνω στην περιουσία τους, αποδίδουν φόρους στο κράτος.

Η βυζαντινή γυναίκα μπορεί να κατέχει περιουσιακά στοιχεία καθώς η βυζαντινή νομοθεσία ορίζει τον κανόνα της ισομοιρίας. Με τον γάμο της γίνεται ιδιοκτήτρια προίκας, χωρίς αυτό να σημαίνει πως δεν έχει δικαίωμα και στην πατρογονική περιουσία. Σε περίπτωση θανάτου της τα δικαιώματα της προίκας μεταβιβάζονταν στα παιδιά της και αν δεν υπάρχουν, στους γονείς και στα αδέρφια της. Η προίκα μπορεί να πουληθεί μόνο σε περιπτώσεις μεγάλης ανάγκης όπου υπάρχει πρόβλημα επιβίωσης. Για αυτούς τους λόγους η προίκα προστατεύονταν από νομικούς περιορισμούς που της έδιναν έναν ιδιαίτερο οικονομικό χαρακτήρα. Έτσι, ενώ η ψιλή κυριότητα ανήκε στη γυναίκα, ο σύζυγος είχε την επικαρπία της περιουσίας αλλά ήταν υποχρεωμένος να διατηρήσει το αρχικό κεφάλαιο αμείωτο. Σε περίπτωση κακοδιαχείρισης από τον σύζυγο η γυναίκα αποκτούσε πλήρη δικαιώματα στην περιουσία της. Η πατρογονική περιουσία που κατέχει μια γυναίκα υπόκειται σε ορισμένους περιορισμούς. Η κάτοχος της περιουσίας έχει την επικαρπία της και μπορεί να πουλήσει τα περιουσιακά της στοιχεία αλλά με εγγυητές πρόσωπα του οικογενειακού περιβάλλοντος.

6ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η παρούσα εργασία μελέτησε τη δομή και τα χαρακτηριστικά της έγγειας περιουσίας στην Ύστερη Βυζαντινή περίοδο, αναλύοντας τους θεσμούς, τους παίκτες και το πλαίσιο (πολιτικό, κοινωνικό, οικονομικό) μέσα στο οποίο αυτή αναπτύσσεται και λειτουργεί. Για την κατανόηση των παραπάνω η εργασία στηρίχθηκε σε δυο σύγχρονες έννοιες της θεσμικής οικονομικής ανάλυσης, (α) των περιουσιακών δικαιωμάτων (property rights), των δικαιωμάτων δηλαδή που ρυθμίζουν τη χρήση, αλλαγή της μορφής, εκμετάλλευση και μεταβίβαση της έγγειας ιδιοκτησίας, και (β) του θεσμικού πλαισίου (institutional framework) μέσω του οποίου τα παραπάνω ορίζονται ως δέσμη διακριτών δικαιωμάτων, αποδίδονται στους οικονομικούς παίκτες και επιβάλλονται αξιόπιστα από το κράτος προς κάθε ενδιαφερόμενο μέρος.

Η εργασία ξεκίνησε παρουσιάζοντας το θεωρητικό πλαίσιο των περιουσιακών δικαιωμάτων και συνέχισε με την περιγραφή του πολιτειακού συστήματος και της βυζαντινής κοινωνίας. Στη συνέχεια, λαμβάνοντας υπόψη ότι το βυζαντινό κράτος ήταν ένα οργανωμένο θεσμικά κράτος παρουσιάσαμε τους κυριότερους θεσμούς που αφορούν στη γη, τη μεγάλη ιδιοκτησία, καθώς και τα μέτρα που πάρθηκαν για την προστασία των περιουσιακών δικαιωμάτων, και καταλήξαμε στον επίκεντρο της εργασίας που ήταν η παρουσίαση των δικαιωμάτων πάνω στη έγγειο περιουσία.

Οι θεσμοί είναι κανόνες που διέπουν και συντονίζουν την ανθρώπινη δράση. Διακρίνονται σε τυπικούς και άτυπους και το πλαίσιο τους ιδιαίτερα το τυπικό είναι αυτό που ρυθμίζει τα δικαιώματα των ανθρώπων πάνω στην περιουσία τους. Η περιουσία περιλαμβάνει πόρους, αγαθά και πράγματα και αναφέρεται στα δικαιώματα που έχει κάποιος να κάνει χρήση, να αλλάζει τη μορφή, να εκμεταλλεύεται και να μεταβιβάζει τον πόρο ή το αγαθό όπου αυτό επιθυμεί. Όσο πιο ξεκάθαρα είναι τα δικαιώματα πάνω στην περιουσία τόσο μεγαλύτερο είναι το κίνητρο του κατόχου της να την οδηγήσει στη βέλτιστη χρήση με αποτέλεσμα την οικονομική ανάπτυξη και ευημερία.

Μέσα από τη σύντομη περιγραφή του πολιτειακού συστήματος διαπιστώνουμε πως το βυζαντινό κράτος είναι ένα οργανωμένο θεσμικά κράτος που στην κορυφή του

βρίσκεται ο αυτοκράτορας ο οποίος κατέχει απεριόριστη εξουσία. Ασκεί έλεγχο σε όλες τις κρατικές δομές, θεσπίζει και ακυρώνει νόμους, αποδίδει δικαιοσύνη όταν αυτό είναι απαραίτητο. Παράλληλα όμως η δύναμή του προσκρούει σε ηθικούς νόμους και περιορισμούς και η εκκλησία, ο στρατός και λαός είναι πάντα παρόντες για του το θυμίζουν και να λειτουργούν αντισταθμιστικά στην αυτοκρατορική του εξουσία. Επιπλέον προβάλλουν και αρκετές φορές επιβάλλουν τη συλλογική βούληση του λαού σε ζητήματα που αφορούν τη ζωή της κοινωνίας γενικότερα. Σημαντικό επίσης στοιχείο της βυζαντινής αυτοκρατορίας είναι ότι οι υψηλές θέσεις, όπως αυτή του αυτοκράτορα, δεν είναι απαραίτητα κληρονομικές, και μπορούν να αναρριχηθούν σ' αυτές και άτομα πέραν της άρχουσας τάξης.

Έπειτα από τη σύντομη μελέτη του κοινωνικού συστήματος διαπιστώνουμε ότι η βυζαντινή κοινωνία κατανέμεται σε τρεις βασικές τάξεις την ανώτερη, τη μεσαία και την κατώτερη. Τα όρια των τάξεων είναι διακριτά μεταξύ τους χωρίς αυτό να σημαίνει πως η κοινωνική κινητικότητα είναι οριζόντια. Αντίθετα όσο περνούν τα χρόνια και πλησιάζουμε προς το τέλος της Μέσης (10^{ος} αιώνας) περιόδου αυξάνεται η κάθετη κινητικότητα κυρίως από τη μεσαία στην ανώτερη τάξη. Πολλοί ιστορικοί και μελετητές αποκάλεσαν τη βυζαντινή κοινωνία φεουδαρχική. Αυτό όμως δεν μπόρεσε ποτέ να στηριχθεί καθώς η βυζαντινή κοινωνία παρουσίασε σημαντικές διαφορές από το φεουδαρχικό σύστημα της δύσης όσον αφορά στις γαιοκτητικές σχέσεις. Διαφορές υπάρχουν και στην οικονομία η οποία δεν στηρίχθηκε μόνο στη γη αλλά ανέπτυξε σημαντικά το εμπόριο και τη βιοτεχνία. Τέλος ο συγκεντρωτικός χαρακτήρα τους κράτους δεν επέτρεψε την κατάτμηση της πολιτικής εξουσίας όπως στο φεουδαρχικό σύστημα και τη διάλυση των δεσμών κράτους και πολίτη.

Μέσα από τη σύντομη μελέτη των δύο πρώτων βυζαντινών περιόδων της Πρώιμης και Μέσης, και την πιο λεπτομερή της Ύστερης περιόδου, διαπιστώνει κανείς, όσον αφορά στην έγγεια περιουσία, ότι η γη τους πρώτους αιώνες είναι σχεδόν μοιρασμένη ανάμεσα στους μεγαλογαιοκτήμονες και τους μεσαίους και μικρούς ιδιοκτήτες γης, οι οποίοι απολαμβάνουν τα ίδια περιουσιακά δικαιώματα και αποδίδουν φόρους στο κράτος, το οποίο αυτή την εποχή βρίσκεται σε οικονομική ανάπτυξη. Κατά τη Μέση περίοδο αυτή η ισορροπία αλλάζει καθώς η μεγάλη ιδιοκτησία εδραιώνεται και πολλαπλασιάζεται καθώς διάφορες συγκυρίες αναγκάζουν τους μεσαίους και μικρούς αγρότες να ξεπουλήσουν τη γη τους. Το κράτος, ιδιαίτερα στην εποχή της Μακεδονικής Δυναστείας, λαμβάνει μέτρα για την προστασία των

αδυνάτων αγροτών, μέτρα των οποίων η ισχύς χαλαρώνει και υποχωρεί μετά τη Μακεδονική Δυναστεία. Αυτό συμβαίνει γιατί η εποχή που ακολουθεί πλήττεται από οικονομική και κοινωνική κρίση και παράλληλα οι αυτοκράτορες που κυβερνούν προσπαθούν να κερδίσουν την εύνοια της ανώτερης τάξης. Η είσοδος στην Ύστερη περίοδο βρίσκει την αυτοκρατορία εξουθενωμένη οικονομικά κυρίως λόγω των πολέμων και των εμπορικών δικαιωμάτων που παραχωρεί σε ξένους λόγω της ήττας της. Τα κρατικά ταμεία αδειάζουν, οι εχθροί της αυτοκρατορίας είναι πολλοί και η ανάγκη για συντήρηση στρατού ακόμη μεγαλύτερη. Προκειμένου να ανταπεξέλθει σε αυτές τις στρατιωτικές ανάγκες χωρίς να βγάζει χρήματα από τα κρατικά ταμεία το κράτος, παραχωρεί μεγάλες εκτάσεις γης τα λεγόμενα «χωριά» μαζί με τους κατοίκους τους σε μεγαλογαιοκτήμονες προκειμένου αυτοί να ανταποδώσουν με στρατιωτικές υπηρεσίες καθώς τα έσοδα από τη φορολόγηση των αγροτών αποτελούν την αμοιβή τους. Το αποτέλεσμα είναι η ακόμη μεγαλύτερη εξάπλωση και εδραίωση της μεγάλης ιδιοκτησίας εις βάρος των μικρών και η συρρίκνωσή τους καθώς προχωρούμε προς το τέλος της αυτοκρατορίας. Οι κάτοικοι των χωριών που παραχωρούνται τους μεγαλογαιοκτήμονες είναι εξαρτημένοι από αυτούς και διέπονται από ένα ιδιαίτερο ιδιοκτησιακό καθεστώς το οποίο δεν τους αφαιρεί τα δικαιώματά τους πάνω στη γη αλλά δεν τους αφήνει και απόλυτη ελευθερία να διαχειριστούν την περιουσία τους όπως αυτοί επιθυμούν. Η εξέλιξη της ιστορίας λοιπόν μαρτυρά, ότι όσο το βυζαντινό κράτος παρακμάζει τόσο η μεγάλη ιδιοκτησία εξαπλώνεται και οι μικροί ιδιοκτήτες γης συρρικνώνονται. Παράλληλα οι μικροί ιδιοκτήτες χάνουν και κάποια δικαιώματα που είχαν πάνω στη γη και συμπεραίνουμε πως παρόλο που το βυζαντινό κράτος διαθέτει νομοθετικό πλαίσιο που ορίζει τα περιουσιακά δικαιώματα ως διακριτά και τα κατανέμει αξιόπιστα, οι μηχανισμοί ελέγχου τους και επιβολής κυρώσεων εξαρτώνται κάθε φορά από την πολιτική του εκάστοτε αυτοκράτορα, αν δηλαδή τάσσεται υπέρ των αδυνάτων ή υπέρ των δυνατών

Μέσα από τη μελέτη των περιουσιακών δικαιωμάτων της βυζαντινής γυναίκας διαπιστώνουμε πως η προίκα αποτελεί βασικό περιουσιακό στοιχείο. Παραχωρείται απαραίτητα σε κάθε γυναίκα με το γάμο της και αποτελεί ένα σημαντικό κομμάτι της οικονομικής ζωής καθώς είναι η βάση της οικονομικής στήριξης κάθε οικογένειας και διέπεται από κανόνες που την καθιερώνουν ως ένα ιδιαίτερο οικονομικό στοιχείο. Αποτελεί ιδιαίτερο οικονομικό στοιχείο γιατί η ψιλή κυριότητα ανήκει στη γυναίκα και η διαχείρισή της στον άνδρα ο οποίος είναι υποχρεωμένος να την διατηρήσει στο

αρχικό της κεφάλαιο. Η προίκα έχει ως στόχο τα παιδιά σε κάθε οικογένεια και την κάλυψη των αναγκών τους γι' αυτό και θα πρέπει να παραμείνει αμείωτη. Μπορεί να πουληθεί μόνο σε περιπτώσεις που είναι απαραίτητο για να επιβιώσει η οικογένεια. Διαπιστώνουμε λοιπόν πως η προίκα αποτελεί ένα σημαντικό οικονομικό θεσμό που στόχο έχει την στήριξη της οικογένειας και των παιδιών που αποτελούν και τη βάση της κοινωνίας, και το βυζαντινό κράτος παρόλα τα οικονομικά και κρατικά προβλήματα που έχει να αντιμετωπίσει προσπαθεί μέσα από ένα ιδιαίτερο θεσμικό πλαίσιο, να διατηρήσει και να στηρίξει οικονομικά την οικογένεια με απώτερο στόχο μια υγιή κοινωνία.

Κλείνοντας, θα πρέπει να αναφερθεί η ανάγκη για περαιτέρω μελέτη και συγκριτική έρευνα στη Πρώιμη Βυζαντινή Περίοδο και στη Μέση Βυζαντινή Περίοδο, καθώς όπως έχει ήδη αναφερθεί, η αυτοκρατορία εκτείνεται σε βάθος χρόνου έντεκα αιώνων και είναι φυσικό να υπάρχουν αρκετά μεγάλες διαφορές μεταξύ τους. Πέρα από τα περιουσιακά δικαιώματα πάνω στην έγγειο περιουσία χρήσιμο θα ήταν να ερευνηθούν και οι τρόποι φορολόγησης της εγγείου περιουσίας στις τρεις χρονικές περιόδους γεγονός που θα εμπλούτιζε σημαντικά την παρούσα μεταπτυχιακή εργασία.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΕΙΑ

1. Alchian, A. & Demsetz, H. (1973). The Property Right Paradigm. *The Journal of Economic History*, 33(1),16-27
2. Anderson, T. (1995). Sovereign Nations or Reservations? An Economic History of American Indians. *San Francisco: Pacific Research Institute*, in Anderson, T. & Huggins, L. (2003). Property Rights. *Hoover Press*
3. Anderson, T. & Huggins, L. (2003). Property Rights. *Hoover Press*
4. Anderson, T. & Huggins, L. (2003).The Property Rights Path to Sustainable Development. In *The Legacy of Milton and Rose Friedman's Free to Choose. Economic Liberalism at the Turn of the 21st Century*. Dallas, Texas: Federal Reserve Bank of Dallas. Session II, 57-59
5. Bartusis, M. (2012). *Land and Privilege in Byzantium*. New York. Cambridge University Press
6. Charanis, P. (1948). The Monastic Properties and the State in the Byzantine Empire. *Dumbarton Oaks Papers, Trustees for Harvard University*, 4, 53-118. DOI: 10.2307/1291049
7. Demsetz, H. (1966). Some Aspects of Property Rights. *Journal of Law and Economics*, 9, 61-70
8. Demsetz, H. (1967). Toward a Theory of Property Rights. *The American Economic Review*, 57, 2, Papers and Proceedings of the Seventy-ninth Annual Meeting of the American Economic Association (May, 1967), 347-359
9. Demsetz, H. (2002). Toward a Theory of Property Rights II: The Competition between Private and Collective Ownership. *The Journal of Legal Studies*.31(S2), The Evolution of Property Rights, A Conference Sponsored by th Searle Fund and Northwestern University School of Law, S653-S672
10. De Soto, H. (2000). The Mystery of Capital: Why Capitalism Triumphs in the West and Fails Everywhere Else. *New York: Basic Books.*, in Anderson, T. & Huggins, L. (2003)Property Rights. *Hoover Press*
11. Fogen, M. (1982). *Zeugnisse Byzantinischer Rechtspraxis im 14 Jahrhundert*, Fontes Minores στο Λαΐου, Α., 2001. *Η Αγροτική Κοινωνία στην Ύστερη Βυζαντινή Εποχή*. Μτφρ. Κάσδαγλη, Α., MIET, Αθήνα
12. Hobbes, T. (1985). Leviathan.Reprint, London: *Penguin Books Ltd.*, in Anderson, T. & Huggins, L. (2003) Property Rights. *Hoover Press*

13. Laiou, A., 1992. *Gender, Society and Economic Life in Byzantium*. Great Britain.
Published by Variorum
14. Laiou, A., et al, 2002. *The Economic History of Byzantium*. Vol 1. Washington.
Dumbarton Oaks Studies.
15. Laiou, A., et al, 2002. *The Economic History of Byzantium*. Vol 2. Washington.
Dumbarton Oaks Studies.
16. Laiou, A., et al, 2002. *The Economic History of Byzantium*. Vol 3. Washington.
Dumbarton Oaks Studies.
17. Meyer, N. (2001). Introduction to Property rights. *Property Rights: A Primer*.
University of Idaho:4
18. Norton, S. (1998). Property rights, the environment, and economic well-being. In
Who Owns the Environment? Edited by Peter J. Hill and Roger E. Meiners.
Lanham, Md.: Rowman and Littlefield Publishers, Inc., in Anderson, T. &
Huggins, L. (2003) Property Rights. *Hoover Press*
19. Pejovich, S. (1995). *Economic Analysis of Institutions and Systems*. Vol 33.
Netherlands. Kluwer Academic Publishers.
20. Pipes, R. (1999). Property and Freedom. *New York: Vintage Books*, in Anderson,
T. & Huggins, L. (2003). Property Rights. *Hoover Press*

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Beck, H. G., (2009). Η Βυζαντινή Χιλιετία, μτφρ. Δ. Κούρτοβικ, ΜΙΕΤ, Αθήνα
2. Guillou, A., (1997). *Ο Βυζαντινός Πολιτισμός*, μτφρ. Ρ. Odorico- Σ. Τσοχανταρίδου, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα
3. Harvey, A. (1997). *Οικονομική Ανάπτυξη στο Βυζάντιο 900-1200*, μτφρ. Ε. Σταμπόγλη, ΜΙΕΤ, Αθήνα
4. Lefort, J., (2010). Η Αγροτική Οικονομία, 7^{ος}-12^{ος} αιώνας. Στο: Λαΐου Α., *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου*, τόμος Α', ΜΙΕΤ, Αθήνα
5. Mango, C., (1990). Βυζάντιο. Η Αυτοκρατορία της Νέας Ρώμης. Μτφρ. Τσουγκαράκης Δ., ΜΙΕΤ, Αθήνα
6. Γέμτος, Π., (2001). *Οικονομία και Δίκαιο. Οικονομική Ανάλυση Βασικών Θεσμών του Ιδιωτικού Δικαίου*. Τόμος Β'. Εκδόσεις Σάκκουλα. Αθήνα
7. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, (1989). *Στρατολογία και Έγγεια Στρατιωτική Ιδιοκτησία στο Βυζάντιο*. Θεσσαλονίκη
8. Κορδάτος, Γ., (1974). *Ακμή και παρακμή του Βυζαντίου*. Αθήνα
9. Λαΐου, Α., (2010). Η Αγροτική Οικονομία, 13^{ος} – 15^{ος} αιώνας. Στο: Λαΐου Α., *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου*, τόμος Α', ΜΙΕΤ, Αθήνα
10. Λαΐου, Α., (2001). *Η Αγροτική Κοινωνία στην Ύστερη Βυζαντινή Εποχή*. Μτφρ. Κάσδαγλη, Α., ΜΙΕΤ, Αθήνα
11. Ματθαίου, Μ., (2014). Εκχώρηση γης σε μικρούς αγρότες-παροίκους την εποχή των Παλαιολόγων. *Βυζαντινά Σύμμεικτα*, 24, 111-127
12. Νικολούδης, Ν., (1999). Το Βυζάντιο και οι Γείτονές του. Στο: Γάσπαρης Χ., Νικολούδης Ν., Πέννα, Β., *Ελληνική Ιστορία Βυζάντιο και Πολιτισμός*, ΕΑΠ, Πάτρα
13. Οικονομίδης, Ν., (2010). Ο Ρόλος του Βυζαντινού Κράτους στην Οικονομία. Στο: Λαΐου Α., *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου*, τόμος Γ', ΜΙΕΤ, Αθήνα
14. Παπαγιάννη, Ε., (2010). Η Βυζαντινή Προτίμησις. Στο: Λαΐου Α., *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου*, τόμος Γ', ΜΙΕΤ, Αθήνα
15. Πέννα, Β., (1999). Η διαμόρφωση των Βυζαντινών θεσμών: επιδράσεις και εξελίξεις. Στο: Γάσπαρης Χ., Νικολούδης Ν., Πέννα, Β., *Ελληνική Ιστορία Βυζάντιο και Πολιτισμός*, ΕΑΠ, Πάτρα
16. Πέννα, Β., (1999). Η Βυζαντινή Κοινωνία. Στο: Γάσπαρης Χ., Νικολούδης Ν., Πέννα, Β., *Ελληνική Ιστορία Βυζάντιο και Πολιτισμός*, ΕΑΠ, Πάτρα

17. Πέννα Β., (2001). Ο Δημόσιος, Οικονομικός και Κοινωνικός Βίος των Βυζαντινών. Στο: Ευθυμιάδης Σ., Κυρκίνη-Κούτουλα Α., Νικολούδης Ν., Πέννα Β., *Δημόσιος και Ιδιωτικός Βίος στην Ελλάδα Ι: Από την Αρχαιότητα έως και τα Μεταβυζαντινά Χρόνια*, ΕΑΠ, Πάτρα
18. Σβορώνος, Ν.,(1991). *Η Βυζαντινή Επαρχία*, εκδ. Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Σχολή Μωραΐτη, Αθήνα
19. Λαΐου – Θωμαδάκη, Α., 1987. *Η Αγροτική Κοινωνία στην Ύστερη Βυζαντινή Εποχή*, μτφρ. Α. Κάσδαγλη, ΜΙΕΤ, Αθήνα
20. Χριστοφιλοπούλου, Αικ., (1978). *Η Βυζαντινή Επαρχία*, εκδ. Βάνιας, τ. Β1, Θεσσαλονίκη
21. Χριστοφιλοπούλου, Αικ., (1991). *Το Βυζαντινό Πολίτευμα*, στο: Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. Ζ': Βυζαντινός Ελληνισμός, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα
22. Χωνιάτης, Ν., 1975. *Ιστορία*, εκδ. J.-L. van Dieten, Βερολίνο

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΕΣ ΔΙΑΤΡΙΒΕΣ

1. Χριστοφιλοπούλου, Α. (1949). *Η Σύγκλητος εις το Βυζαντινόν κράτος*. Επετηρίς τους αρχείου της ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου, τόμος 2.

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

1. Μυργιώτη, Α. (2013). *Βυζαντινά και Μεταβυζαντινά Έγγραφα ακίνητης μοναστηριακής περιουσίας. Ιστορική θεώρηση και σύγχρονη νομική προσέγγιση*. ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη.

ΙΣΤΟΣΕΛΙΔΕΣ

1. Alchian, A. Property rights. 2nd edition. Resource document. *The concise encyclopedia of economics, Library of economics and Liberty*, 1993.
<http://www.econlib.org/library/Enc/PropertyRights.html>
23/10/2017
2. Pujari, S. *Property Rights: The Meaning, Nature, Types, Advantages and Disadvantages*, 15/10/2017
<http://www.yourarticlelibrary.com/sociology/property-rights-the-meaning-nature-types-advantages-and-disadvantages-sociology/8541>
3. Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Δεκέμβριος 2017
<http://www.ime.gr/chronos/10/gr/k/ka/ka3b.html>
4. Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, Ιανουάριος 2018
<http://constantinople.ehw.gr/forms/fLemmaBodyExtended.aspx?lemmaId=10947>